

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

April 1969

Jaargang 68 / Aflevering 2

Met Nieuwsbulletin Aflevering 4

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Rondag, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

E. H. TER KUILE

De middeleeuwse kerk van Delden

Blz. 21

H. JANSE EN TH. VAN STRAALEN

De kerk van Oudewater

Blz. 29

DE MIDDELEEUWSE KERK VAN DELDEN

DOOR

E. H. TER KUILE

In de zomer van 1968 werd de restauratie van de oude parochiekerk van Delden voltooid, een werk dat onder leiding stond van de architecten ir. G. Pothoven en H. A. Pothoven uit Amersfoort. Deze restauratie heeft een lange voorgeschiedenis gehad. Dat in 1948 de burgerlijke gemeente Delden de kerktoeren in eigendom overdroeg aan de kerkelijke gemeente van de hervormden was in zekere zin de inleiding. Aangezien te verwachten viel dat de restauratie veelomvattend zou zijn en kostbaar, duurde het lang eer de financiële regelingen tot stand waren gebracht. Het gebouw, bijna volledig van zandsteen opgetrokken, is kennelijk de gevolgen van een brand in 1583 nooit goed te boven gekomen. Wij vermoeden dat toen de gemetselde gewelven zijn ingestort van het torenportaal, het eerste vak van het middenschip, het laatste vak van het noorderzijkoor en van het hele zuiderzijkoor. Alleen in het eerste vak van het middenschip is in de 19de eeuw een stucgewelf aangebracht dat bij de restauratie kon worden gehandhaafd. De rijk gedetailleerde toreningang en het venster daarboven, tezamen gevat in een hoge geprofileerde nis waren zeer verminkt. Alle kerkvensters misten hun stenen harnassen. De kappen waren aangetast door houtworm en huiszwam. En behalve deze sterk in het oog springende gebreken en euvelen was er een reeks andere waarin moest worden voorzien.

In 1959 gaf de Edwina van Heek-stichting opdracht tot het restaureren van de grote nis in de westelijke torenmuur met de dubbele ingang en het venster erboven. In de twee volgende jaren kwam deze herstelling tot stand. In het eind van 1961 was het plan klaar voor de gehele verdere restauratie, orgel en meubilair inbegrepen. De uitvoering daarvan vond in 1965-'68 plaats. Bij het onderhandennemen van het inwendige kwamen muur- en gewelfschilderingen aan het licht. De figurale schilderijen zijn: grote vlakken met zwaar beschadigde taferelen, door zwarte lijnen verdeeld in compartimenten, op noord- en oostmuur van het uiterste vak van het noorderzijkoor, een majestueuze voorstelling van het Laatste Oordeel op het gewelf van het derde vak van het middenschip, en een gekruis-

sigde Christus in het hoofdkoor. Alleen de gewelfschildering van het Laatste Oordeel is betrekkelijk zeer goed bewaard gebleven (afb. 11 en 12). Op het veld boven de triomfboog troont de Christus als Rechter ten Laatste Dage met de smekende figuren van Maria en Johannes aan weerszijden en daaronder de doden die uit hun graven verrijzen. Het veld aan de rechterzijde verbeeldt de straffen van de hel, het linkse het opgaan van de uitverkorenen ten hemel. De figuren van de oordelende Christus, Maria en Johannes vertonen overeenkomst met de „Deësis” op het gewelf van de koorsluiting in de oude kerk van het dichtbijgelegen Borne, die volgens Hoogewerff uit het eind van de 15de eeuw zou kunnen dagtekenen (*De Noord-Nederlandsche Schilderkunst* I blz. 293). De figuren in Borne zijn evenwel bepaald grover dan de Deldense. Wat de vlakken met taferelen in compartimenten op de wanden van het noorderzijkoor aangaat, deze zijn zo vergaan dat ze bezwaarlijk te interpreteren zijn. Het conserveren van de schilderijen is toevertrouwd geweest aan de heer Jelle Otter uit Groningen (afb. 13 en 14).

De restauratie heeft niet alleen op kunsthistorisch terrein winst gebracht doordat wand- en gewelfschilderingen tevoorschijn zijn gekomen, er zijn ook nieuwe gegevens gevonden voor een reconstructie van de bouwkundige geschiedenis van de kerk.

Toen schrijver dezes in 1930 de kerk bestudeerde voor de Geïllustreerde Monumentenbeschrijving van Twente die in 1934 uitkwam, tastte hij allerwege in het duister. Dat er elementen van een overwelfde romaanse basiliek volgens het gebonden stelsel in de kern voorhanden zijn was hem duidelijk, maar de overblijfselen die een romaans karakter vertoonden waren nogal heterogeen. Het was onzeker of de kerk al of niet van een dwarsschip voorzien was geweest, en over het romaanse koor kon hij geen gegevens vinden. De schrijver beschikt nu over een aantal vondsten die bij het restaureren zijn gedaan, hij is wat ouder geworden en wat meer ervaren, en hij ziet kans in grote trekken een taferel te schetsen van verschillende fasen waarin het gebouw tot stand is gekomen.

Had men zich van de aanvang ten doel gesteld het restauratiewerk te begeleiden door een architectuurhistorisch onderzoek, dan zou onze kennis van de verschillende fasen veel vollediger zijn dan nu het geval is. Een samenloop van ongunstige omstandigheden heeft een systematisch oudheidkundig onderzoek verhinderd. Opzettelijk ingesteld bodemonderzoek heeft alleen plaats gevonden op de punten die in figuur 1 met A, B en C zijn aangeduid met het doel na te gaan of daar funderingen lagen van tussensteunpunten en bij H om iets over een oudere koorsluiting te weten te komen. Gelukkig zijn bij graafwerk dat om louter technische redenen geschiedde hier en daar belangwekkende stukken fundering aangetroffen. Pleister en witsel werden alleen daar verwijderd waar het eigenlijke restauratiewerk dit vorderde, of waar het noodzakelijk was voor het blootleggen van schilderijen. Het was een bijzondere verrassing dat in de oostelijke muur van het noorderzijschip, ter plaatse waar zich de voormalige sacristie bevindt, een nagenoeg volledig romaans venster bewaard was gebleven, in het smalst van de dag nog voorzien van een deel van het houten kozijn (zie het artikel van H. van der Wal in *Bulletin K.N.O.B.* 1968 blz. 7/8 m. afb.).

De vondst van dit venster werd voor ons aanleiding om een bezoek aan de kerk te brengen. Het restauratiewerk was bij ons eerste bezoek al in het eindstadium gekomen. Wij zijn toen begonnen zoveel mogelijk documentatie te verzame-

len over de bouwkundige geschiedenis, maar de mogelijkheid om speciale onderzoeken in te stellen door ontgravingen, ontleistering en dergelijke maatregelen was niet meer aanwezig. Gelukkig konden de heer H. Th. D. Dijkstra, rayonarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, en de heer L. H. Boot, tekenaar bij deze dienst die nauwkeurige opmetingen heeft gemaakt van wat er voor en na aan het licht was gekomen, ons veel belangrijke inlichtingen verschaffen.

Voor wij tot een behandeling van de zuiver bouwkundige gegevens overgaan willen wij een overzicht geven van de voornaamste geschreven bronnen die hier volgen:

1119. Godebald, bisschop van Utrecht (1114-1127), schenkt de kerk van Delden in Twente aan het kapittel van St. Pieter in Utrecht (G. J. ter Kuile, *Oorkondenboek van Overijssel* I nr. 45);

1216. De paus bevestigt het kapittel van St. Pieter onder meer in het bezit van de kerk van Delden (*als voren* nr. 106);

1294. Het kapittel van St. Pieter verkoopt de tienden van het kerspel Delden met het patronaatsrecht van de kerk aan het kapittel van St. Lebuinus in Deventer (*als voren* II nrs. 446 en 448);

1322. Schepenen en gemeente van de stad Delden (*nos scabini et universitas ville seu oppidi de Delden*) verklaren dat zij hun huizen en woonsteden van voorzegde plaats hebben overge-

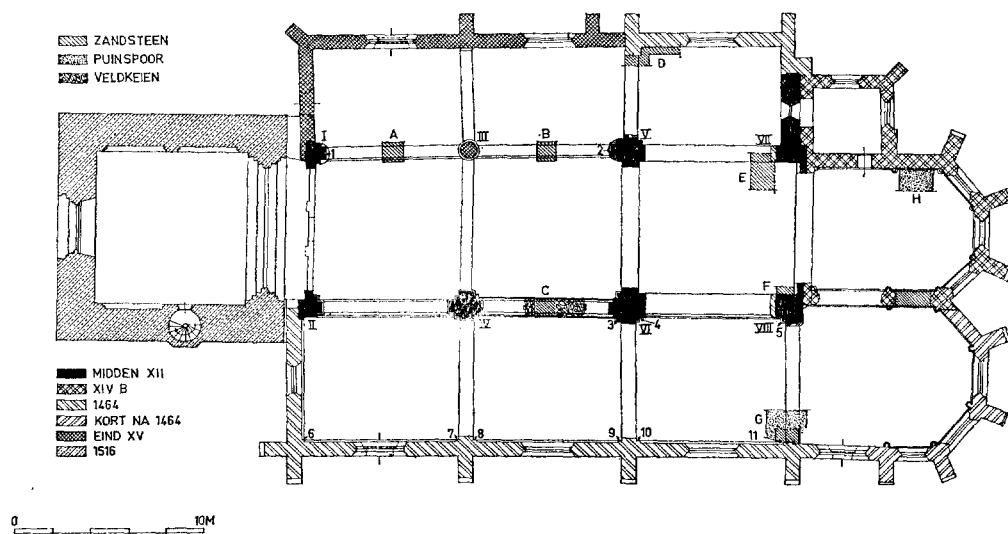

Fig. 1. Plattegrond met aanduiding der opgegraven funderingen. Schaal 1 : 400.

DE MIDDELEEUWSE KERK VAN DELDEN

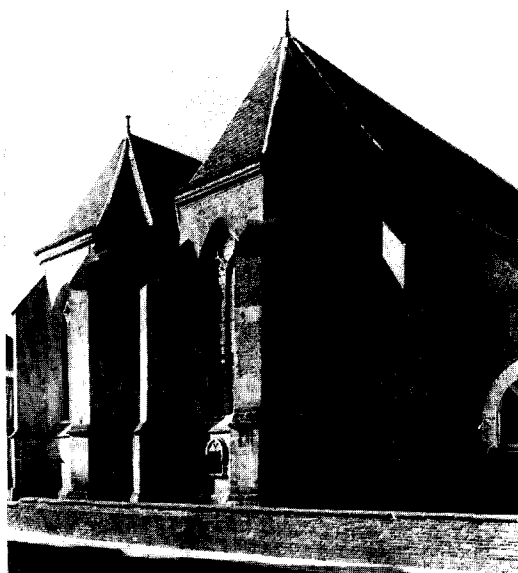
Afb. 1. De kerk uit het noordwesten na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg, 1969)

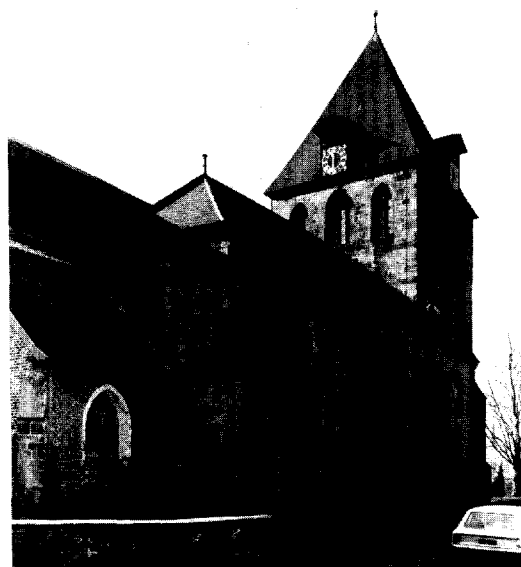
DE MIDDELEEUWSE KERK VAN DELDEN

Afb. 2. De kerk uit het zuidoosten na de restauratie.

Afb. 3. Koorpartij na de restauratie.

Afb. 4. De kerk uit het noordoosten na de restauratie
(Foto's Monumentenzorg, 1969)

bracht en overbrengen naar de plaats Nijedelden die kortelings is omwald (*de loco predicto ad locum Nijedelden iam noviter circumfossam*) onder behoud van hun oude rechten en vrijheden en hun verplichtingen tegenover de bisschop, een en ander overeenkomstig de inhoud van een brief van de bisschop die zij aanhalen (regest van ons naar de gedrukte tekst in: J. W. Racer, *Overijsselsche Gedenkstukken* V blz. 285-286; verg. *Oorkondenboek v. Overijssel* III nrs 735 en 736);

1333. De bewoners van Delden krijgen het Oldenzaalse stadsrecht (*Oorkondenboek als voren* IV nr. 1032);

1464. In dit jaar „waert tho desser kercken ghelecht d eerst steen” (opschrift latei ingang zuiderkoor);

1516. De eerste steen aan de toren gelegd (opschrift naast de ingang);

1538. De boog over de pijlers I en II draagt een stuk muurwerk waarop aan de zijde van het torenportaal het opschrift is geschilderd: Anno duseut v^e xxxviii is dit gesloten;

1583. De stad met kerk en toren verbrand (*Versl. en Meded. Ov. Regt en Geschiedenis* VIII blz. 3);

1603. De Synode van Overijssel verzoekt om reparatie van de kerk van Delden (J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta der Prov. en Part. Synoden* V blz. 263).

Wat nu de bouwkundige gegevens aangaat, om te beginnen kan men vaststellen dat de muur, waarin het romaanse venster is gevonden, onmiskenbaar deel heeft uitgemaakt van een romaans noorderdwarspand. Dit stuk muur is zwaarder dan zijn noordelijke vervolg dat voorbij de sacristie uitsteekt. Dat betekent dat alleen het zware muurgedeelte met het romaanse venster tot het oorspronkelijke dwarspand behoort. Het licht muurwerk is veel jonger (fig. 1).

Bij G werd funderingswerk ontdekt dat moet hebben behoord tot de oostmuur van het zuidelijke dwarspand. Dat de romaanse triomfboog in het verlengde van de oostmuren van het transept stond, blijkt uit het vinden van de voeten van weggebroken sprongen bij E en F, waar de rechtstanden van de vroegere triomfboog aansloten bij de pijlers VII en VIII. Van de romaanse triomfboog is wellicht nog iets over in de bestaande. Al voor de restauratie was een overlangse naad in de dag van de triomfboog te zien. Bij de restauratie bleek de boog ten westen van die naad uit zandsteen te bestaan, en ten oosten

daarvan uit tuf te zijn gemetseld. Is het zandstenen westelijke deel van de boog werkelijk overblijfsel van de romaanse aanleg, dan heeft men bij de verbouwing dit restant spits bijgehakt. Het is evenwel geenszins ondenkbaar dat de zandstenen zijde van de boog uit een na-romaanse fase dagteekent.

Tegen de westzijde van pijler VII bleek bij E een zware fundering te liggen waarvan maar een deel werd ontbloot. Wij achten ons niet in staat deze fundering te verklaren.

De puinbedding bij H kan moeilijk iets anders zijn geweest dan de grondslag van een rechte sluitingsmuur van een romaans koor. Vreemd achten wij het dat dit koor dan aanmerkelijk minder diep dan breed is geweest.

Wanneer men de zware hoekfundering bij D voor romaans werk houdt komt men tot de gevolgtrekking dat de noorderarm van het transept veel minder diep is geweest dan de zuiderarm. Wij betwijfelen dan ook sterk of de zware fundering bij D iets met de romaanse aanleg te maken heeft. Het opgaand werk ter plaatse heeft daarmee zeker niets van doen.

In het schip heeft men de vierkante funderingen aangetroffen van de tussensteunpunten van de noordelijke bogenrij. Bij graafwerk aan de zuidzijde legde men een stuk bloot van een funderingsbed van keien bij C. Op dit keienbed strekte zich een restant uit van muurwerk in zandsteen dat naar o en w verliep.

De pijlers I, II, IV, V en VI, waarvan de doorsnede getuigt dat zij werden ontworpen voor een overwelfde basiliek (fig. 2-3), hebben alle basementen waarvan de bovenkant een simpele afschuining vertoont. Voor de restauratie waren die afgeschuinde basementen alleen zichtbaar aan de westelijke wandpijlers (afb. 10); de overige waren onder de vloer verzonken geraakt. Ten tijde van de restauratie vond men de basementen van de andere pijlers terug. Daarvan is nu niets meer te zien. Zij zijn opnieuw bedolven, nu door een betonvloer met kanalen voor een elektrische verwarming, en men heeft zich zelfs veroorloofd ze hier en daar weg te kappen.

Het is eigenaardig dat de wandpijlers I en II in doorsnede niet gelijk zijn. Het verschil is al in het basement aanwezig. Aan de zuidzijde van pijler II volgt het opgaande werk het uitspringende basement niet. Men zou kunnen onderstellen dat een deel van de pijler hier is teruggehakt, maar voorzover wij het oppervlak onder een vrij lichte witsellaag konden beschouwen kregen wij niet de indruk dat er iets zou zijn teruggehakt

aan het opgaande werk. Aan de westzijde zijn deze pijlers bedekt door laatgotisch muurwerk, hetgeen een bestudering verhindert. In pijler VI waren aan twee zijden naden te zien die corresponderen met verspringing van de lintvoegen. Er moet aan deze pijler nogal wat zijn veranderd. Naar men ons verzekerde liep het basement geheel om, en waren daarin geen sporen te zien van wijzigingen.

De oostelijke sprong van pijler I en de westelijke van pijler V eindigen op 2.30 m boven de basementen met romaanse imposten, die geen andere bestemming kunnen hebben gehad dan het draagvlak te vormen voor scheibogen. Van die scheibogen is niets meer voorhanden: de imposten dragen korte halve zuilen waarvan de vormen overeenkomen met die van de zuil III. Men zou verwachten dat aan de pijlers II, IV en VI nog iets te aanschouwen zou zijn van weggekapte imposten en aanzetten van scheibogen, maar dat is volstrekt niet het geval. Integendeel: hun schachten gaan op met regelmatig gevormde blokken bentheimersteen in eender gevormde lagen van basement tot aanzet van de gotische scheibogen en gewelven. Men heeft wel geopperd dat deze zuidelijke pijlers eerst voor een groot deel afgebroken zijn geweest, en dat men ze toen opnieuw heeft opgetrokken waarbij ze tot volle hoogte de doorsnede behielden van het begin. Zulk een handelwijze klopt niet met wat wij weten van de middeleeuwse praktijk, die meestal zeer spaarzaam te werk ging. Dat laatste blijkt overduidelijk aan de pijlers I en V waar men romaanse elementen handhaafde en er gotische elementen op plaatste.

Als dateringsmateriaal zijn de profielen van bijzondere betekenis. De pijlerbasementen met hun simpele schuine afdekprofiel maken een archaische indruk. Pijlerbasementen van precies dezelfde vorm, en overeenkomstig gevormde imposten en cordons evenzeer, komen voor aan de kerken die bisschop Bernold van Utrecht (1027-1054) stichtte, o.a. de Lebuïnuskerk van Deventer. Het zou onverantwoord zijn daar nu meteen uit op te maken dat de Deldense pijlers teruggaan tot de 11de eeuw. De pijlerdoorsnede wijst op een aanleg als overwelfde basiliek, en zulk een aanleg kan moeilijk veel ouder zijn dan het midden van de 12de eeuw. Het is trouwens zeker dat simpel afgeschuinde pijlerbasementen tot diep in de 12de eeuw voorkwamen. De scheiboog-imposten van de pijlers I en V worden gekenmerkt door een torus tussen platte banden (fig. 2 en afb. 8). Ook dit profiel maakt een

stugge indruk. In ieder geval past het niet slecht bij het profiel van de basementen. Dit profiel van de imposten komt nog laat in de 12de eeuw voor, zij het dat de verhoudingen tussen de drie elementen: platte band, torus, platte band vaak sterk uiteenlopen. Met enigszins gewijzigde verhoudingen komt dit profiel voor in de laat-12de-eeuwse Plechelmuskerk van Oldenzaal, en wel op dezelfde plaats als in Delden: onder de scheibogen. Wij houden het ervoor dat de beschreven profielen van basementen en imposten in Delden uit een en dezelfde bouwphase dagtekenen, een fase I die tot het midden van de 12de eeuw kan teruggaan.

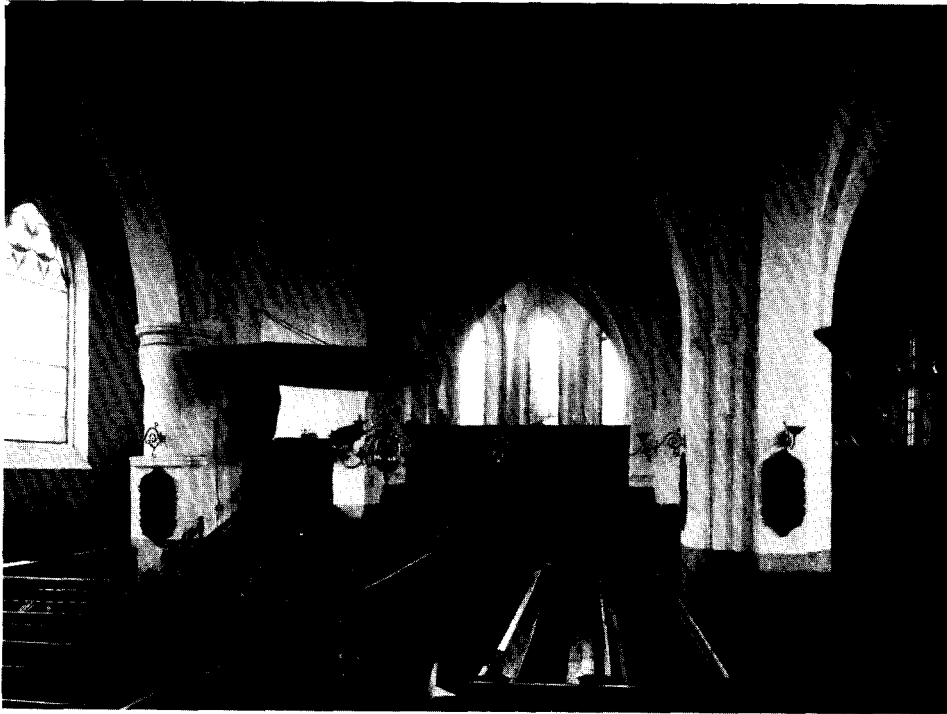
Een heel ander profiel is dat van de imposten waarmee de drie zuidelijke pijlers II, IV en VI eindigen naar de kant van het middenschip. Voor pijler VI geldt dat alleen maar voor de sprong op het n-w, waarop de laatgotische gewelfrib ontspringt. Het wordt in hoofdzaak bepaald door een bolle band, gevolgd door een hol (afb. 9). Het is een elegant profiel in vergelijking met de hiervoor behandelde, en gemakshalve zullen wij het in den vervolge aanduiden als „het elegante profiel”. Vrijwel precies zo gevormd als in Delden komt het voor in de onder- en bovenkerk van Schwarzhendorf bij Bonn (midden 12de eeuw), men treft het ook aan onder de meest westelijke gordelboog in het middenschip van de Plechelmuskerk van Oldenzaal (waarschijnlijk omstreeks 1200). Bijzonder geliefd is het in de late romaanse stijl en de romano-gotiek van het Nederrijnse stijlgebied tot het midden van de 13de eeuw. Het „elegante profiel” behoort naar onze overtuiging in een meer verfijnde bouwkundige sfeer thuis dan die van de eerstbehandelde.

Wat de profielen aangaat dient opgemerkt dat de impost van pijler I, waarop de meest westelijke gordelboog rust, niet het „elegante profiel” vertoont maar het „stugge profiel” dat aan de pijlers I en V bestemd was de lage gordelbogen te dragen.

Pijler IV heeft voorts deze bijzonderheid dat de sprongen naar de zijde van het middenschip op ongeveer 1.60 m hoogte verzwaaard zijn op een overkraging met een bol profiel.

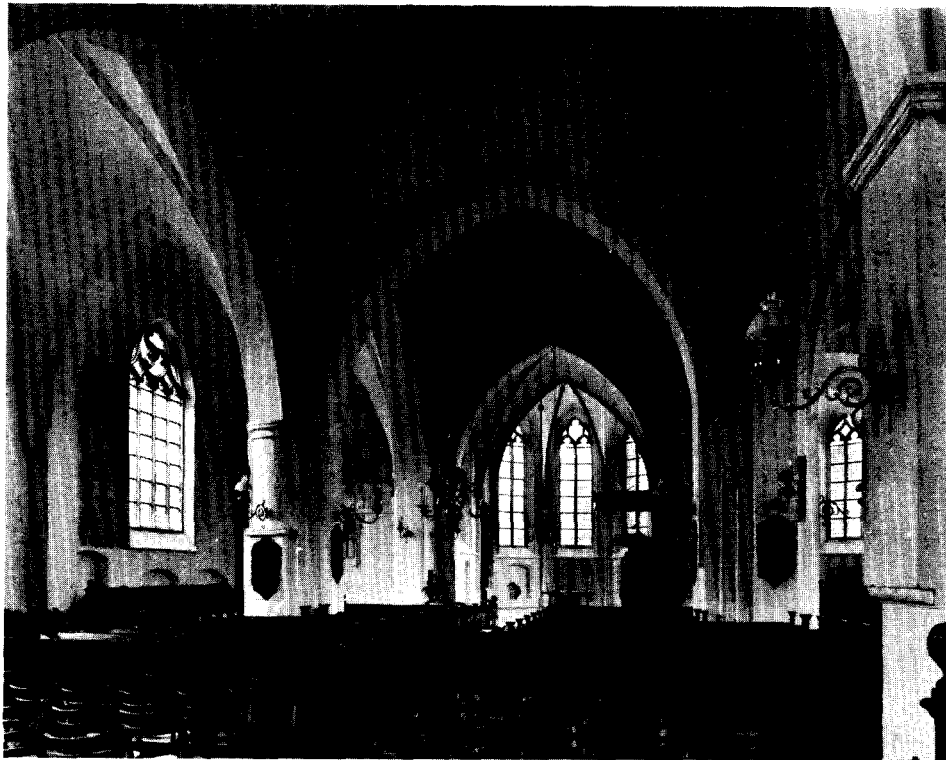
Merkwaardig is het dat men in het middenschip, en daar alleen, bij het verwijderen van witsellagen een geschilderde versiering met roodbruine blokken aantrof op de meest westelijke gordelboog (dubbele alternerende banen), op de muralen zuidzijde van het eerste gewelfvak (ook dubbel en alternerend), en voorts aan de west-

DE MIDDELEEUWSE KERK VAN DELDEN

Afb. 5. De kerk inwendig naar het oosten voor de restauratie.

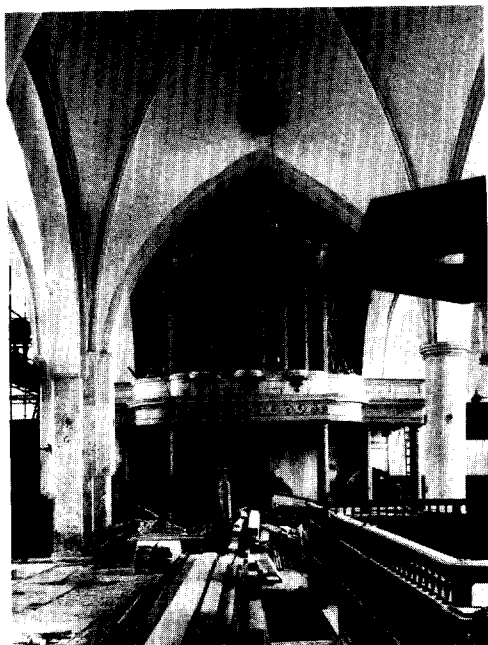
(Foto Monumentenzorg, 1932)

Afb. 6. De kerk inwendig naar het oosten na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg, 1969)

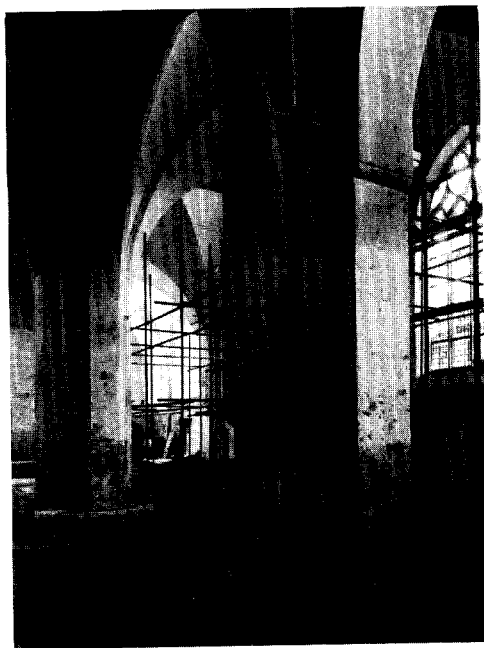
DE MIDDELEEUWSE KERK VAN DELDEN

Afb. 7. De kerk inwendig naar het westen tijdens de restauratie.
(Foto Monumentenzorg, 1966)

Afb. 8. Noorderzijschip naar het oosten met romaans venster na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg, 1968)

Afb. 9. Pijler IV met het „elegante” impost-profiel tijdens de restauratie.
(Foto Monumentenzorg, 1966)

Afb. 10. Pijler I voor de restauratie.
(Foto Monumentenzorg, 1966)

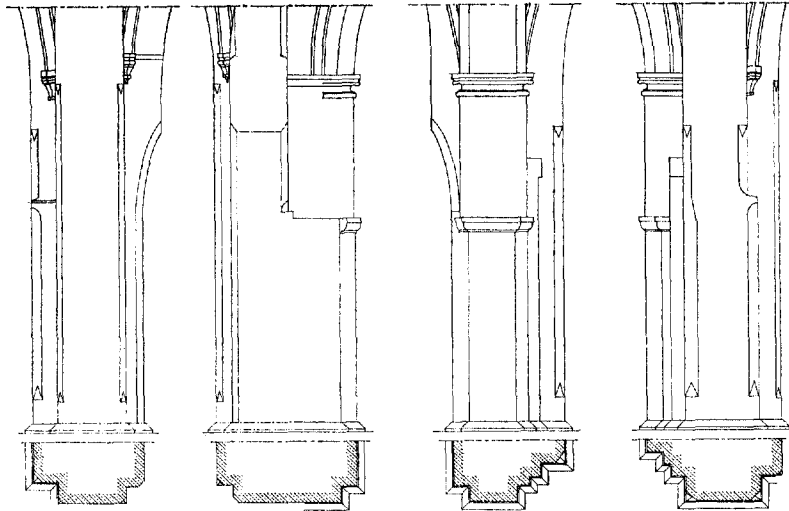

Fig. 2. Pijler V uit het oosten, noorden, westen en zuiden. Schaal 1 : 100.

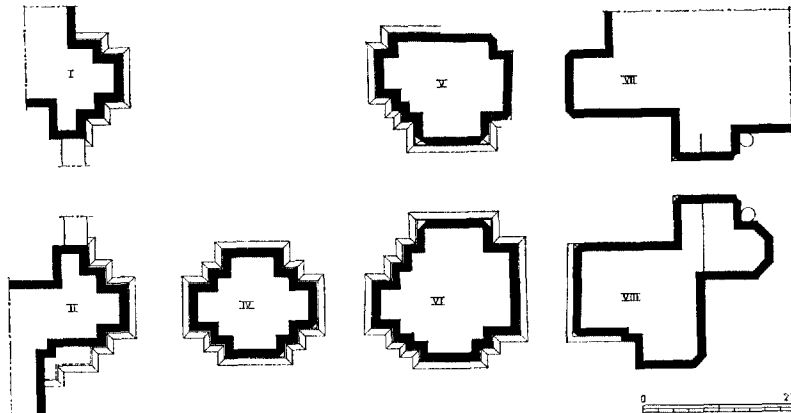

Fig. 3. Pijlerdoorsneden. Schaal 1 : 100.

zijde van de gordelboog tussen de pijlers V en VI en op de muralen noordzijde van de eerste twee gewelfvakken (enkele banen). Een dergelijke blokkenversiering op bogen en muralen is kenmerkend voor het romaans en de romaanogotiek en niet normaal voor de tijd na eind 13de eeuw.

Het is bepaald zonderling dat tegenover pijler IV geen dergelijke pijler staat, maar de laatgotische zuil III. Men kan de onderstelling maken dat er wel een pijler heeft gestaan, en dat men om een of andere reden genoodzaakt is geweest hem door de zuil te vervangen. Wat voor reden kan men daartoe hebben gehad? Een forse pijler als IV, zorgvuldig opgebouwd van grote welbakte blokken zandsteen bezwijkt niet zómaar.

En zou men een forse pijler die bezweek hebben vervangen door een zuil van geringe middellijn?

Uit de bijzonderheden die wij hiervoor hebben behandeld volgt naar ons inzicht als eerste gevolgtrekking: men is wel begonnen met het bouwen van de romaanse kruisbasiliek, maar de uitvoering is al in een zeer vroeg stadium blijven steken. Het zou ons niet verwonderen als van de buitenmuren maar een gering deel funderingen gelegd is geweest. De pijler die ter plaatse van de zuil III ontworpen was, is waarschijnlijk ternauwernood boven de grond gekomen. Dat er een stuk van de oostmuur van het noorderdwarspand met een venster nog heden ten dage overeind staat, en dat mogelijk, schoon niet waar-

schijnlijk, in de bestaande triomfboog nog iets van een romaanse triomfboog schuil gaat kan zeer verklaarbaar zijn: men zal zich naar gewoonte ten doel hebben gesteld het eerst de koorpartij te voltooien. Aan de oostzijde was het werk dus ongetwijfeld het verst gevorderd toen men ophield met bouwen. Dat in het teruggevonden romaanse venster een houten kozijn aanwezig was bewijst volstrekt niet dat het kerkgedeelte waartoe dit venster behoorde ook voltooid is geweest. Immers het houten kozijn is opgesloten in het muurwerk en gesteld vóór de steenblokken. Van de pijlers moeten I en V het verst zijn gevorderd, namelijk tot de geboorte van de scheibogen.

De tweede gevolgtrekking is dat na het staken van het werk van fase I omtrent het derde kwart van de 12de eeuw pas tegen het midden 13de eeuw fase II begint. In deze fase II, de gedaante van de zuidelijke pijlers bewijst het duidelijk, denkt men niet meer aan een basiliek, maar stelt men zich voor met gebruikmaking van het voorhandene een moderne hallekerk naar Westfaalse trant te bouwen. Dat de hallekerk modern was bewijzen enkel data:

Dom van Munster	begonnen omstreeks 1225
Munster Herford	begonnen na brand van 1228
Hohnkirche Soest	begonnen tweede kwart 13de eeuw
Dom Paderborn	begonnen omstreeks 1235

Weer had men te hoog gegrepen. Van de buitenmuren van de hallekerk is naar alle waarschijnlijkheid niets tot stand gekomen. Het geschilderde blokkendecor op bogen en muralen van het middenschip toont aan dat het middenschip echter wel klaar kwam en in gebruik moet zijn genomen. De fundering die aangetroffen is tussen de pijlers IV en VI heeft ongetwijfeld een tijdelijke vulmuur onder de scheiboog gedragen. Wellicht heeft men over de volle lengte van de afstand tussen de pijlers I en V een muur moeten optrekken die als tijdelijk was bedoeld. Geweld kan dit middenschip niet zijn geweest eer veel later de beide zijschepen verrezen. De bestaande gordelboog die de pijlers I en II verbindt is naar wij vermoeden nog wel 13de eeuws, evenals de muur van pijler II tot pijler IV. Wij onderstellen namelijk dat de dubbele banen van roodbruine geschilderde blokken nog uit die tijd dagtekenen, en dat men veel later, toen de hallekerk werd voltooid, dit decor heeft gehandhaafd

en, enkelbanig, heeft gecompleteerd in de twee eerste vakken van het middenschip. Als de gordelboog tussen de pijlers I en II werkelijk ouder is dan de bestaande zijschepen moet men deze pijlers tegen de zijdelingse druk hebben geschoord.

De bouwfase III is die van het bestaande hoofdkoor, dat uit de tweede helft van de 14de eeuw zou kunnen dagtekenen. De triomfboog werd een weinig oostwaarts verplaatst, juist in de lijn van de nieuwe steunbeer langs het restant van het noorderdwarspand. Aan de overzijde zal ook wel zulk een steunbeer hebben bestaan.

In fase IV, die in 1464 schijnt te zijn begonnen, is ongetwijfeld eerst het zuiderzieschip opgetrokken en niet lang daarna het zijkoor. Wij menen namelijk aanwijzingen te kunnen bespeuren dat het zijkoor iets jonger is dan het zijschip. Wat de noordzijde aangaat, aanvankelijk moet men te eniger tijd een rechthoekige kapel hebben gebouwd met gebruikmaking van wat er al stond van het niet voltooide romaanse dwarspand. Later zijn de twee eerste vakken van de noorderzijbeuk tot uitvoering gekomen. Een aardige bijzonderheid is dat, naar men ten tijde van de restauratie bij D kon vaststellen, de buitenzijde van de noorderkapel ter plaatse waar de muur van het jongere deel zijschip aansluit een reeks verticale groeven vertoonde, ontstaan door het slijpen van messen en andere scherpe metalen voorwerpen. Dergelijke groeven komen o.a. voor aan de Plechelmuskerk in Oldenzaal.

Als iets heel merkwaardigs beschouwen wij het dat de drie vakken van het 15de eeuwse zuiderzieschip inwendig met opzet enigszins romaniserend zijn ontworpen. Het indelen van de ruimte door middel van brede gordelbogen behoeft niet als romaniserend te worden beschouwd, wel het voorkomen van vierkante sprongen of schalken in de hoeken genummerd 3-11, schalken die eindigen met imposten waarvan het profiel opmerkelijk lijkt op het „elegante profiel”. De verschillen zijn gering. Kenmerkend is het ontbreken van het smalle rechte bandje aan de onderzijde. Het zijn ontwijfelbaar navolgingen van de imposten uit de 13de eeuw. Trouwens ook de vierkante gedaante van deze schalken is romaniserend: waren zij zuiver gotisch dan hadden zij de vorm van ronde wandcolonnnetten. Dit is geen uniek geval van romaniserende trekken in laatgotische bouwkunst. Als een ander voorbeeld kunnen wij noemen de oude kerk van Brakel bij Höxter aan de Weser (*Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen, Kreis Höxter*, blz. 43).

De fase V is die van het bouwen van de toren. Ten derden male overschatten de Deldenaren hun financiële krachten: de toren bereikte niet veel meer dan de helft van de bedoelde hoogte. Het plan waarmee men in 1516 het werk begon was ook wel bijzonder ambitieus. Omtrent dezelfde tijd werd een aanvang gemaakt met het bouwen van een dergelijke toren in het niet ver van Delden gelegen Tubbergen, die ook op geen stukken na klaar kwam. Beide zijn sterk verwant aan de vroeg-16de-eeuwse torens van Schüttorf en Nordhorn in de Nedergraafschap Bentheim.

Een verklaring voor het ongewone feit dat de kerk, die men midden 12de eeuw begon, in de aanvang bleef steken, is onzes inziens te vinden in het bericht over de verplaatsing van Delden omstreeks 1322. Wij houden het ervoor dat de kern van het tegenwoordige Delden, besloten binnen de cirkel van de straat die nog steeds Walstraat heet, de „*locus Nijedelden*” is die in 1322 wordt genoemd. Dat Nijedelden kan toen niet zo héél nieuw meer zijn geweest, aangezien men daar omtrent 1150 een aanvang had gemaakt met de uitvoering van een ontwerp voor een kerk, en dat nog wel een kerk in de gedaante

van een overwelfde kruisbasiliek. Het voornemen om Delden over te brengen naar een nieuwe vestigingsplaats en om daar een nieuwe parochiekerk te stichten is dus al diep in de 12de eeuw opgekomen en zelfs tot een begin van uitvoering geraakt. Van welke zijden de initiatieven zijn genomen is een vraag die wij niet zullen pogen op te lossen. Klaarblijkelijk had het streven om een nieuw centrum te vormen voorshands geen of weinig succes. Tegen 1322 begint men zich weer in te spannen om het nieuwe stadscentrum te bevolken, zulks met medewerking van de kerkelijke en wereldlijke heer, de bisschop van Utrecht, eigenaar van de Hof Delden. De kerk in Nijedelden moet sinds ongeveer 1250 in de gedaante van een onvolbouwde hallekerk wel bruikbaar zijn geweest, maar eerder niet. Dat wil zeggen dat de Deldense parochie tussen een stichtingsjaar vóór 1119 en de tijd omstreeks 1250 elders over een kerk heeft kunnen beschikken, een kerk in oud-Delden. De 18de-eeuwse Overijsselse historicus mr. Jan Willem Racer moest al verklaren dat hij niet kon zeggen waar dat oude Delden heeft gelegen, wij moeten het hem nazeggen. Zou men ooit de grondslagen van de oudste kerk terugvinden?

SUMMARY

THE MEDIEVAL CHURCH AT DELDEN

The medieval parish church at Delden, a small town in the province of Overijssel located about 5 kilometres west of Hengelo, is a late Gothic hall church whose core is formed by piers and parts of walls which evidently once belonged to a Romanesque structure. The restoration carried out between 1965 and 1968 provided new details concerning the architectural history of the building. In the east wall of the northern aisle a Romanesque window with part of its wooden frame was found. This window could be completely reconstructed. Although it was not possible to carry out a systematic archeological investigation, the author is of the opinion that the main points in the architectural history of the church can be indicated.

Probably not much later than the middle of the twelfth century and in any case in the second half of that century, a start was made on the construction of a small church with a transept and alternating heavy and light piers separating

the two square bays of the nave from the four square bays of the aisles, which makes it clear that the intention was a completely vaulted basilica. Piers I and V are still provided with the imposts on which the main arches were to rest, and thus in any case belong to this oldest plan, as does the portion of the east wall of the northern arm of the transept in which the Romanesque window was found. It is evident that the triumphal arch originally stood in a line with this wall; only its eastern part survives. The foundation at H probably belonged to the eastern wall of the choir. The foundation of the southeast corner of the transept was found at G, and that of the northwest corner was possibly located at D.

It is remarkable that on the southern piers II, IV, and VI there is no sign of either former imposts for the main arches, such as can be seen on piers I and V, or any trace of the main arch itself, although the southern piers show the same

cross-section and the same archaic bases as those characterizing the northern ones. They end at the side of the nave with imposts whose elegant profiles must belong to a later period than the profiles of the bases and imposts of the northern main arches. It is remarkable that at III there is no heavy pier corresponding to pier IV.

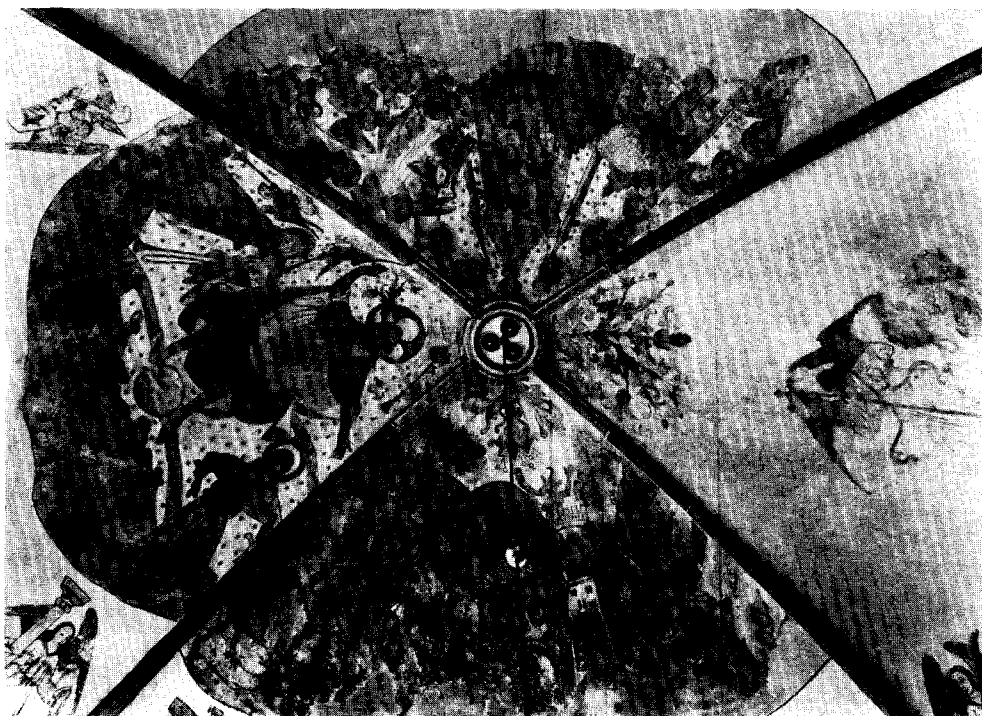
From these and other particularities the author concludes that soon after it was commenced, the construction of the Romanesque basilica was stopped and that the church remained uncompleted for many decades. Not until around 1240 was construction resumed, but according to a modified design: the church was now to be a hall church in the Westphalian style of the second quarter of the thirteenth century. This hall church, too, remained uncompleted, but the central nave was put into use, as can be seen from the decorative red and white blocks painted on some arches of the central nave.

After the Gothic main choir had been erected in the fourteenth or in the first half of the fifteenth century in place of an older one, the re-

modelling of the building into a Late Gothic hall church was started in 1464. In 1516, the first stone was laid for the heavy tower which, like the rest of the church, was built of sandstone. This tower never reached more than about half the intended height.

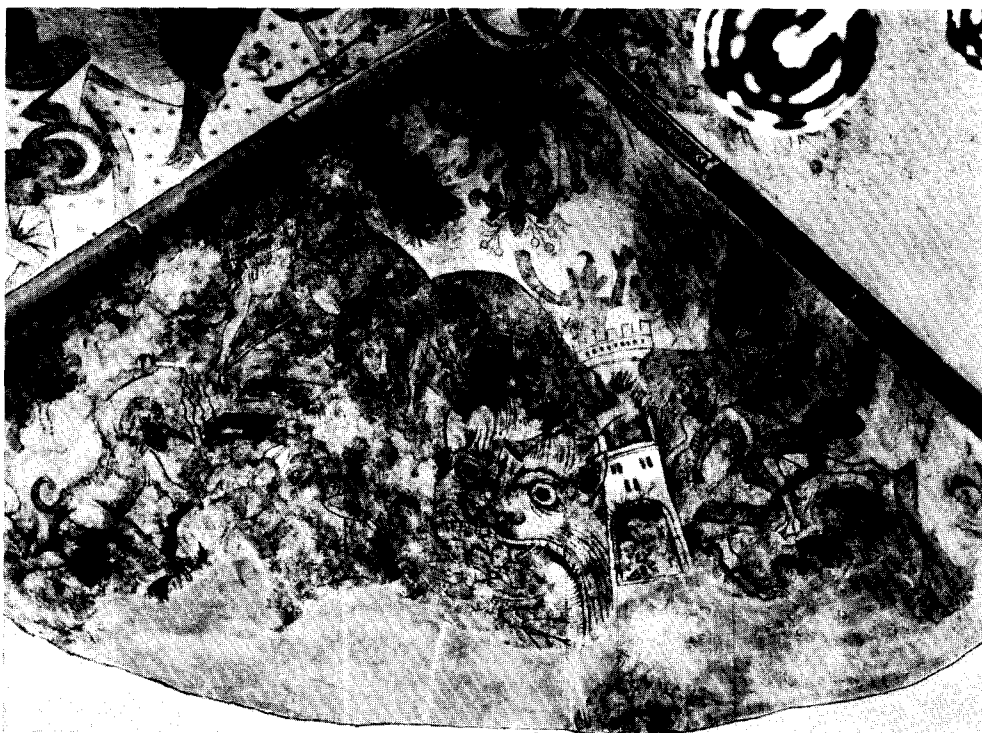
The restoration revealed a few badly damaged remnants of wall paintings as well as a rather well-preserved painting on the easternmost vault of the central nave, undoubtedly dating from the second half of the fifteenth century and depicting the Last Judgement.

The strange fact that the Romanesque basilica was left in its unfinished state for about seventy-five years could be explained by a document dating from 1322, which refers to the removal of the town of Delden to a newly walled place called Nijedelden (New Delden). Undoubtedly, the removal was already planned in the twelfth century, as is indicated by the fact that the church on the present site was commenced then. The definite stage of the move, however, did not take place until about 1322.

Afb. 11. Gewelfschildering met Laatste Oordeel.

(Foto Monumentenzorg, 1969)

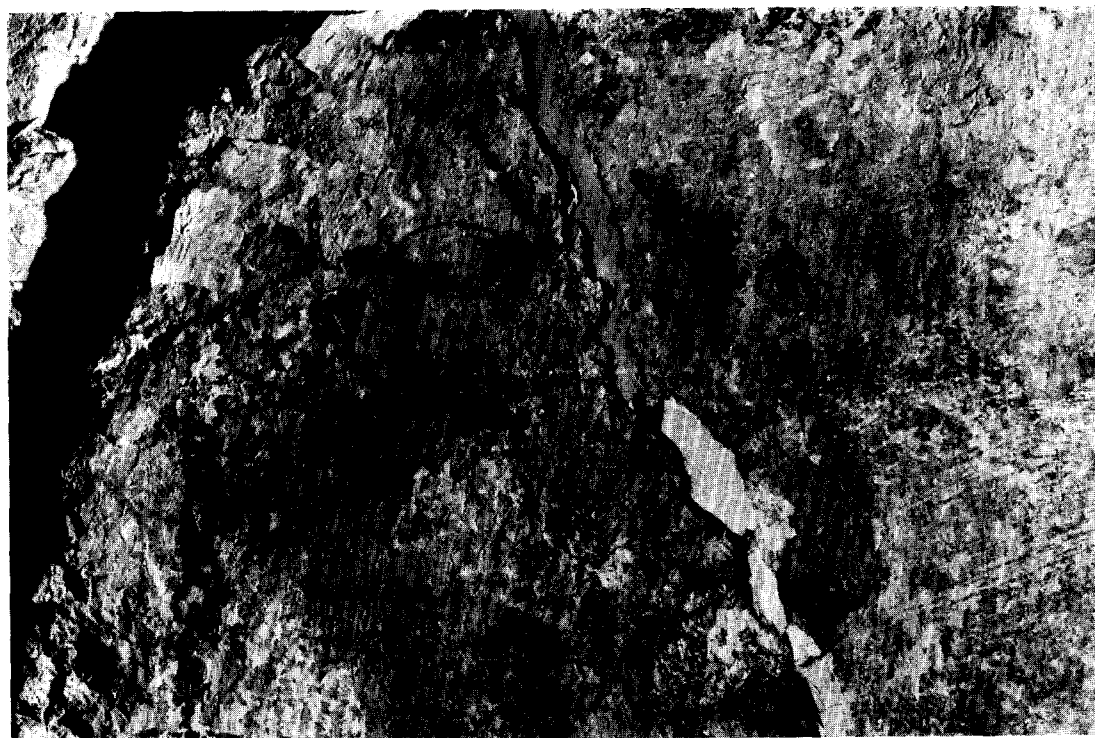
Afb. 12. Gewelfschildering Laatste Oordeel, Hellevaart.

(Foto D. Gorter 1968)

Afb. 13. Schildering op de oostwand van het noorderzipschip.

(Foto Monumentenzorg, 1969)

Afb. 14. Schildering op de oostwand van het noorderzipschip, linker bovenhoek bij blootlegging.

(Foto Monumentenzorg, 1966)

DE KERK VAN OUDEWATER

DOOR

H. JANSE EN TH. VAN STRAALLEN

In 1965 herdacht Oudewater het feit, dat het zevenhonderd jaren geleden stadsrechten kreeg van bisschop Hendrik van Vianden¹. De kerk, eertijds gewijd aan de H. Willibrord, later aan Sint Michaël², moet echter minstens honderd jaar eerder gesticht zijn. Tijdens de restauratie, die plaats vond tussen 1960 en 1967³, is namelijk gebleken, dat fragmenten van tufstenen funderingen van een rondgesloten koor en van een daarmee in verband opgetrokken breed schip in de bodem bewaard bleven. Het tufsteenformaat, $\pm 40 \times 18.5/23 \times 9$ cm, wijst op een bouwtijd in de eerste helft van de 12de eeuw⁴. Het koor, dat ter plaatse van de huidige kruising lag, was vrij diep en komt daarin overeen met de vorm van de koren, opgegraven in de kerken te Oosterbeek⁵ en Noordwijkerhout⁶, beide uit het laatst van de 12de eeuw. De wanden van het koor schijnen inwendig enigszins geleed te zijn geweest door lisenen.

Het schip was inwendig ruim 10 m breed. Geheel ongebruikelijk schijnen dergelijke „hal”kerken niet te zijn geweest, zoals onder meer kan blijken uit de wat latere Geertekerk in Utrecht (1256-'59)⁷ en de kerk te Brouwershaven (begin 14de eeuw)⁸, beide inwendig tussen de 11 en 12 m breed.

Rechtgesloten koor met dwarsschip

Het koor werd, vermoedelijk in de laatste jaren van de 13de eeuw, vervangen door een bakstenen koor, dat rechtgesloten was en gelijktijdig werd voorzien van een dwarsschip. Het baksteenformaat is $30/31 \times 14.5 \times 7/8$ cm; 10

lagen = $85/88$ cm. De kapconstructie is vrij primitief. De sporen zijn rechthoekig van doorsnede, $11/12 \times 17$ cm, hetgeen een aanwijzing is voor een relatief vroege bouwtijd. In de constructie is een houten tongewelf opgenomen en er zijn spanten, die in de nummerreeks van de sporen zijn opgenomen. Dit wijst erop, dat deze kap moet zijn ontstaan in de tijd dat er in sporenkappen voor het eerst een ondersteuningsconstructie werd gemaakt, die nog niet duidelijk van de sporen gescheiden was⁹. De onderdelen zijn voorzien van telmerken, die aan één zijde vergezeld worden door een eenvoudig richtingsteken, bestaande uit een cirkel met een streep er door.

Vermoedelijk werd gelijk met het bouwen van koor en dwarsschip het romaanse schip verhoogd. De hoogte van het dak wordt aangegeven door een moet op de oostmuur van de toren (afb. 12). De nok ervan lag op ongeveer twee meter onder de huidige.

De toren

Na de verhoging van het schip heeft men kort na 1300 de toren gebouwd. De oude tufstenen westgevel werd daartoe afgebroken en het sloopmateriaal naast Doornikse steen als bekleding van de torenvoet toegepast. Hogerop werden ook lijsten van tufsteen gemaakt. Duidelijk was te constateren, dat de toren tegen de onderzijde van het reeds aanwezige dakvlak van het verhoogde schip is gebouwd en daar ongeveer een halve steen terugspringt (afb. 12). De toren is opgetrokken van bakstenen van het formaat $30/31 \times 14.5/15 \times 6.5/7.5$ cm; 10 lagen = 78 cm.

¹ A. W. den Boer, „Wanneer werd Oudewater tot stad verheven?“, *Zuid-Holland* 3 (1957), 60-65.

² G. R. van Kinschot, *Beschrijving der Stad Oudewater*, Delft 1747, 30.

³ De restauratie stond onder leiding van ir. T. van Hoogeveest te Amersfoort, in samenwerking met de rayonarchitect C. J. Bardet van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Bij het onderzoek kregen wij veel hulp van de heer M. de Vaal, die de dagelijkse leiding van het werk had.

⁴ H. Janse, *Bouwers en bouwen in het verleden*, Zaltbommel 1965, 48-49.

⁵ P. Glazema, „Het archaeologisch onderzoek van middeleeuwse kerken“, *Bull. N.O.B.* 5de s. 1 (1947-

'48), 102. — E. H. ter Kuile, „Les églises carolingiennes d'Oosterbeek et de Tienhoven“, *Opus Musivum*, Assen 1963, 13.

⁶ J. J. F. W. van Agt, „Het Witte Kerkje van Noordwijkerhout“, *Leids Jaarboekje* 43 (1951), 68-70.

⁷ J. Renaud, „De Geertekerk te Utrecht op de ontleedtafel van de archaeoloog“, *Bull. N.O.B.* 5de s. 1 (1947-'48), 110.

⁸ H. de Lussanet de la Sablonière, „De kerk te Brouwershaven“, *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 15 (1962), 117.

⁹ H. Janse, „Middeleeuwse houten tongewelven in Nederland“, *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 14 (1961), 181.

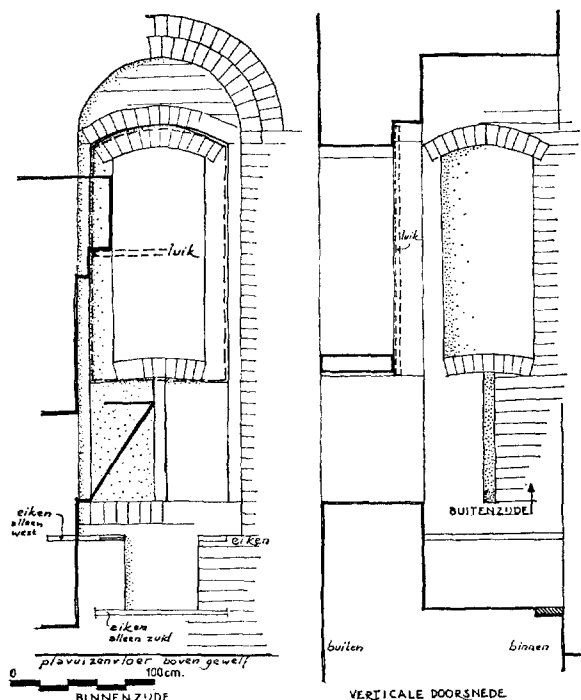

Fig. 1. Vensterbanknis eerste verdieping toren.
Schaal 1 : 50.

In de doorgang van de toren naar de kerk ligt op 31 cm onder het tegenwoordige vloerniveau een roodzandstenen dorpel, voorzien van een randprofiel. Mogelijk is dit fragment afkomstig uit de oude westgevel. De toren heeft een ingang aan de noord- en zuidzijde, vermoedelijk omdat de Hollandse IJssel vlak langs de westzijde stroomde en daar mogelijk ook nog de stadsmuur stond. De situatie bij de Oudekerkstoren te Delft, die oorspronkelijk ook geen westingang had¹⁰, is ongeveer gelijk. De torens te Vianen en Medemblik missen eveneens een westingang. De zware ongelede toren, die eertijds stond te Honswijk aan de Lekdijk tussen Vreeswijk en Schalkwijk¹¹ en gebouwd kan zijn omstreeks 1300, had in verband met de dijk ervoor ook een soortgelijke noord-zuid doorgang.

De benedenruimte van de toren wordt afgesloten door een kruisgewelf met gemetselde ribben van één steen breed. De ruimte daarboven

heeft aan drie zijden een opening, afgesloten door een luik en daaronder een lichtsluif geflankeerd door vensterbanken (fig. 1). Aan de oostzijde is een dergelijke opening, die in de kerk uitzag, maar ± 40 cm lager zat dan de andere en geen lichtsluif bezat. Die was daar ook overbodig, omdat uit de kerkruimte weinig licht tot de toren zou zijn doorgedrongen. Waartoe de opening aan de kerkzijde heeft gediend is niet duidelijk. Met de vensterbanken moet het mogelijk zijn geweest de dienst uit deze torenruimte te volgen. Mogelijk is hier sprake van een soort loge.

De toren is nog in het bezit van het unieke zadeldak, dat een vrij ingewikkelde constructie vertoont en uit de bouwtijd moet dagtekenen (fig. 2 en afb. 2-3). De kap heeft overeenkomsten met de vroegste Vlaamse en Engelse kappen met spantjucken uit de late 13de eeuw. Die kappen worden gekenmerkt door zeer hoge borstweringen en lange spantbenen¹². Anderzijds is ook een vergelijking mogelijk met de kappen van de Nobelpoort en de Zuidhavenpoort in Zierikzee, beide daterend uit het eerste kwart van de 14de eeuw. Een zadeldak-torenkap is buiten de noordelijke provincies zeer ongebruikelijk, vooral wanneer de nok ervan haaks op de as van de kerk staat.

De uitbouw aan de oostzijde van de torenkap, gemaakt om er een klokkespel in te hangen, zal uit het midden van de 16de eeuw dateren.

Nog een opmerking betreffende details van de toren: een gemetselde montant aan de oostzijde, die later onder het dak van de middenbeuk kwam, is gepleisterd, evenals vermoedelijk de velden van dit blindvenster (afb. 12).

Veelzijdige koorsluiting

Aan het rechtgesloten koor werd in het laatste deel van de 14de eeuw een sluiting toegevoegd, waarvan de muren zeven zijden van een twaalfhoek vormen. Het baksteenformaat is $25/27 \times 12 \times 5.5/6$ cm; 10 lagen = $67/70$ cm. Ook de kap van deze koorsluiting werd tegen die van het rechte koor aangebouwd als een zelfstandig element. Dit blijkt o.a. uit het niet doorlopen van de „flieringen” van de kap van het oude koor in die van de sluiting en uit het feit, dat de oostelijke rib van het houten gewelf van het rechtgesloten

Deze kerk was omstreeks 1750 al een ruïne.

¹² H. Janse en L. Devlieghe, „Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen”, *Bull. Kon. Comm. voor Mon. en Landsch.* 13 (1962), 350-355.

¹⁰ C. L. Temminck Groll, „Een sleutel tot de geschiedenis van de Oude kerk te Delft”, *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 14 (1961), 77.

¹¹ *Het verbeerlijkt Nederland, of kabinet van bedendaagsche gezigten*, Amsterdam 1745-'74, VIII, afb. 138.

DE KERK VAN OUDEWATER

Afb. 1. De kerk uit het westen na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg, 1969)

Afb. 2. Kap van de toren boven de spantjukken tijdens de restauratie.

Afb. 3. Kap van de toren. Onderste gedeelte met spantjukken tijdens de restauratie.

(Foto's H. Janse)

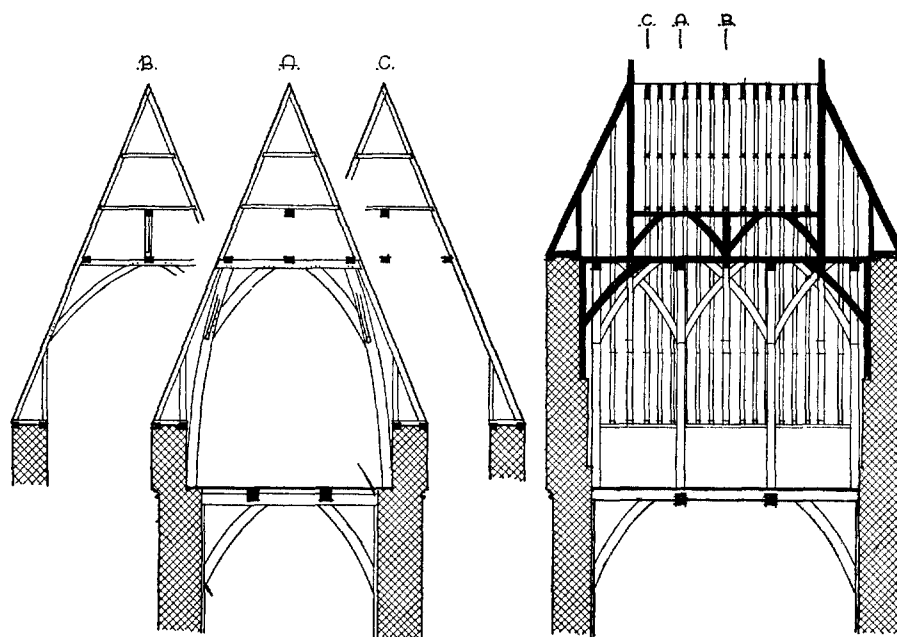

Fig. 2. Kap van de toren. Schaal 1 : 200.

koor slechts aan de westzijde geprofileerd is geweest.

Hallekerk

Vermoedelijk in het begin van de 15de eeuw brak men het oudste deel van het koor af, met uitzondering van de kap, die gehandhaafd bleef. Er werd een driebeukig hallekoor opgetrokken, waarin de reeds bestaande koorsluiting werd opgenomen. De drie beuken werden gescheiden door zeer slanke kolommen van trachiet. De kapitelen daarvan dragen slechts één bladkrans, kenmerk voor de late 14de eeuw en het begin van de 15de eeuw¹³.

In het kerkarchief bevindt zich een stuk uit 1574, waarin door Oudmunster te Utrecht een geschil werd geregeld over een lening, die de kerk in 1410 was aangegaan bij de „Susteren van Sinte Ceciliën” te Utrecht ten behoeve van de kamer van Coman Dirck „om nutschap ende orber der heijligen kerken”¹⁴. Vermoedelijk houdt deze afbraak verband met de bouw van het hallekoor.

Het noordelijke koor was gewijd aan O.L.

Vrouw, zoals blijkt uit stukken van 1557 en 1604, waarin sprake is van het Vrouwenchoor¹⁵.

Gelijk met het hallekoor werd een dwarsschip opgetrokken ter vervanging van het transept van de vroeggotische kerk. De noordelijke en zuidelijke topgevel staan in dezelfde lijn als de lange wanden van de zijkoren. Op de westelijke hoeken van de beide dwarsschipgevels schijnen in eerste instantie westwaarts gerichte steunberen bedoeld te zijn, hetgeen kan worden afgeleid uit een smalle muurdam tussen de zuidwaarts gerichte steunbeer op de westelijke hoek van het zuidertransept en de niet gebouwde in westelijke richting, waarvan alleen een aansluiting door middel van een staande tand in het metselwerk werd mogelijk gemaakt. Dergelijke hoekoplossingen vertoont het gebouw op verschillende plaatsen. Bij de bouw van de latere zuidbeuk van het schip werd de hoekmuurdam niet vrijgelaten maar ingemetseld.

Het driebeukige koor is in hoofdzaak opgetrokken van baksteen van het formaat 21/22 x 9.5/10.5 x 4.5/5 cm; 10 lagen = 61/63 cm, terwijl binnendaks bij de hierna te bespreken sa-

¹³ J. J. F. W. van Agt, „De Sint Gertrudiskerk te Geertruidenberg”, *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 13 (1960), 157-158.

¹⁴ Inv. nr. 4.

¹⁵ Inv. nrs. 10 en 2.

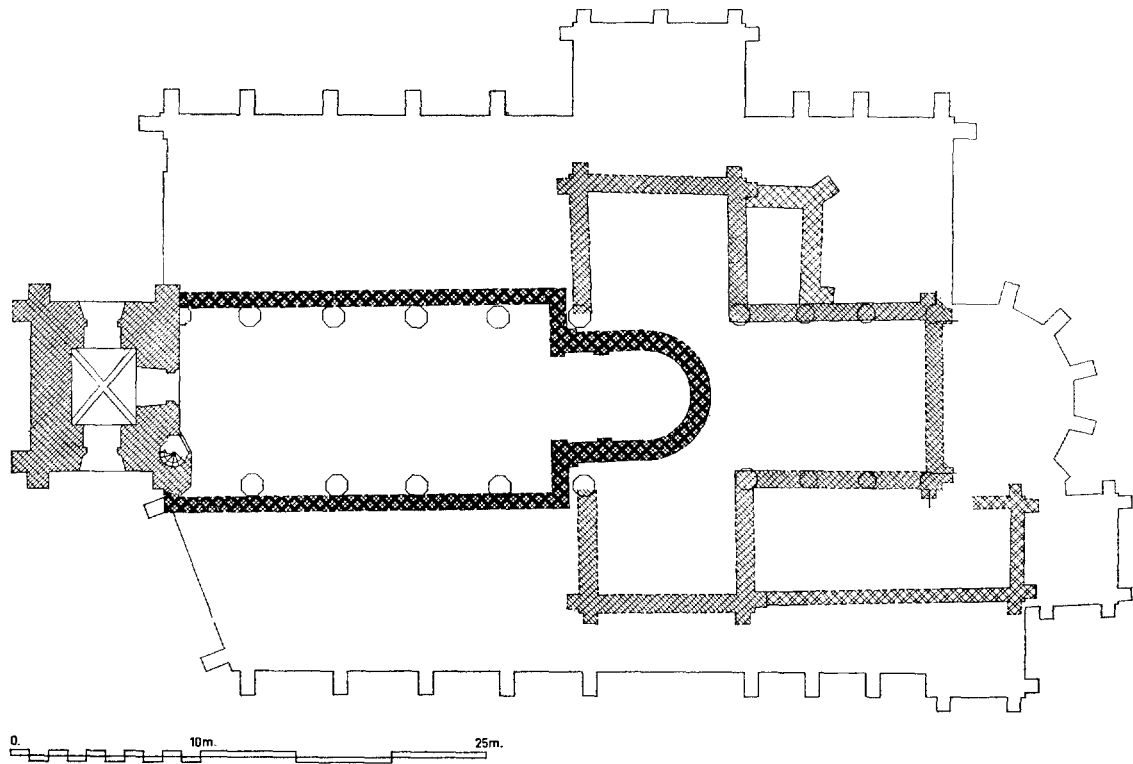

Fig. 3. Plattegrond in het midden van de 14de eeuw. Schaal 1 : 400.

cristie gebruik werd gemaakt van een grotere steen: 24/25 x 12 x 5.5/6.5 cm; 10 lagen = 65 cm. Aan de noordzijde vindt men ook tufsteen verwerkt en moppen van het formaat van het oudste koor. Ook voor de versiering van de steunberen van het hallekoor en het dwarsschip, bestaande uit een spitsboognis, waarboven een driepas (fig. 5), werd van de afbraakmaterialen gebruik gemaakt. De verdiepte velden in de steunberen zijn gepleisterd.

De sluitgevels van de beide zijkoren en van het dwarsschip zijn gelijk van detaillering. Zij hebben een smal hoogopgaand venster geflankeerd door een blindnis aan elke zijde. In de oostgevel van de zuidbeuk vond men boven de hierna te bespreken aanbouw nog de oorspronkelijke montants in het venster. De zware middenmontant was van trachiet, de beide lichtere ernaast waren van Ledesteen.

Vrijwel direct na het totstandkomen van het

koor en het dwarsschip zal men zijn begonnen aan het driebeukige halleschip. De scheibogen hiervan worden gedragen door achtkante gemetselde pijlers, die zonder onderbreking overgaan in muurschalken en scheibogen. Boven de scheibogen werd sloopmateriaal, tuf en grote bakstenen, verwerkt. De detaillering van steunberen en hoeken is vrijwel gelijk aan die van het koorgedeelte. Aan de westgevel van de zuidbeuk, die wegens de nabijheid van de rivier een schuine stand kreeg, is een vrij grote hoeveelheid tufsteen verwerkt, vrij gekomen bij de afbraak van de oude romaanse kerk.

Andere hallekerken

De hallekerk te Oudewater behoort tot de vroege halleruimten in het westen van het land. Het schip van de Oude Kerk te Amsterdam — gebouwd in het midden van de 14de eeuw — en het koor van deze kerk, opgetrokken kort na

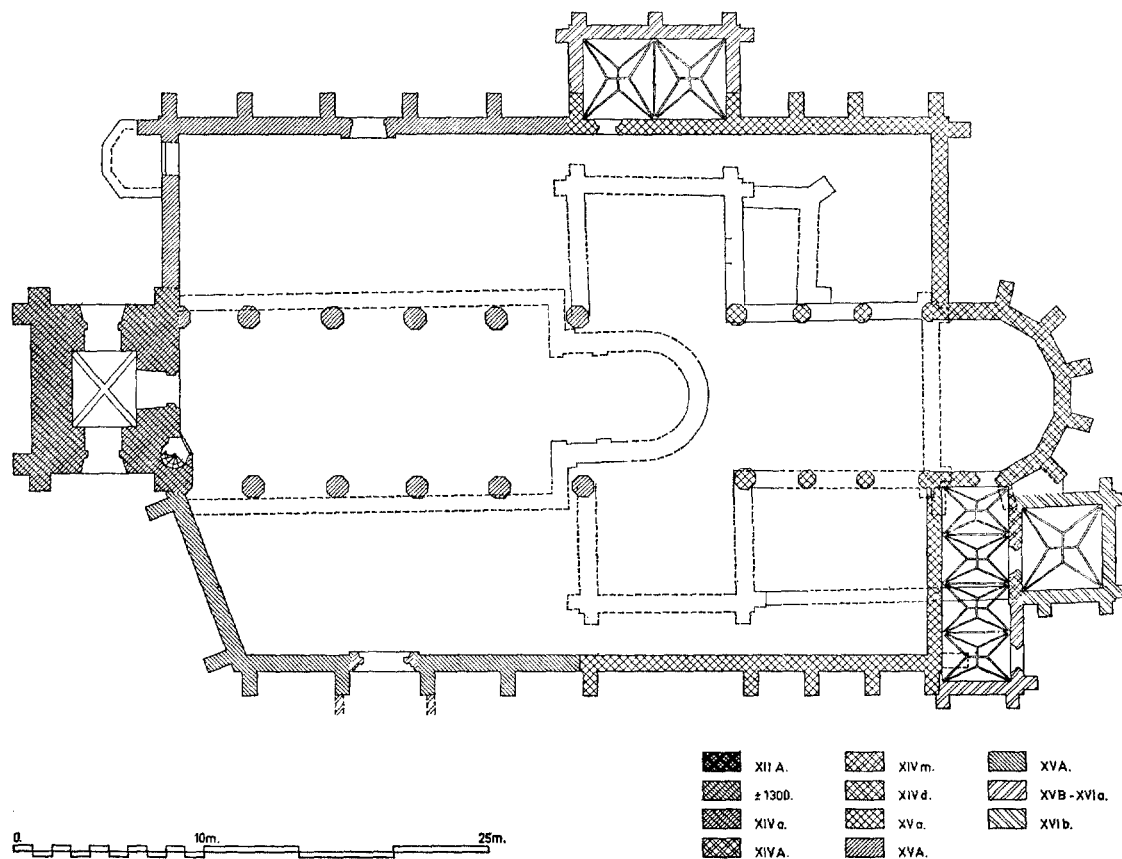

Fig. 4. Plattegrond in het midden van de 16de eeuw, overeenkomend met de huidige toestand. Schaal 1 : 400.

1380, zijn de vroegste voorbeelden in Holland. Ook de kerk te Vianen kan nog in de 14de eeuw de hallekerkvorm gekregen hebben¹⁶. De hallekerk met houten tongewelven stamt uit Vlaanderen. Weliswaar werd in het Henegouwse Doornik aan de St. Brice reeds in het begin van de 13de eeuw een koor opgetrokken met drie even brede en even hoge beuken, alle rechtgesloten, maar de ruimtevorm is er veel gedrukker dan bij de Vlaamse voorbeelden en de gewelven zijn er van steen. Het koor van de St. Walburgakerk in

Oudenaarde, gebouwd in het midden van de 13de eeuw, vertoont het eerst alle kenmerkende eigenschappen van de Vlaamse kusthallekerk¹⁷. Evenwel is het tongewelf van de middenbeuk er hoger dan dat van de zijbeuken en zijn de beuken door lage scheibogen niet verenigd tot één grote ruimte, zoals dat zo kenmerkend het geval is bij de latere Vlaamse en Westnederlandse hallekerken.

Het driezijdig gesloten koor van de O.L. Vrouwekerk te Damme (tweede kwart van de

¹⁶ Wij menen de dateringen van deze kerk, gegeven door C. L. Temminck Groll in *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 10 (1957), 65-92, op grond van de verwerkte steenmaterialen ongeveer een eeuw vroeger te kunnen stellen. De bouwgeschiedenis wordt dan in het kort als volgt: tufstenen romaanse kerk, in de 13de eeuw vergroot met een bakstenen koor; toren onderste drie leden eind 13de eeuw, pseudobasiliek ± 1300, verbouwing tot hallekerk tweede helft 14de eeuw evenals zij-

koren en verlenging hoofdkoor; verbouwing tot „Haagse hallekerk” mogelijk midden 15de eeuw; verg. J. J. F. W. van Agt, „De Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage”, *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 14 (1961), 153.

¹⁷ L. Devlieghe, „De opkomst van de kerkelijke gotische bouwkunst in West-Vlaanderen gedurende de XIIIe eeuw”, *Bull. Kon. Comm. voor Mon. en Landsch.* 7 (1956), 24.

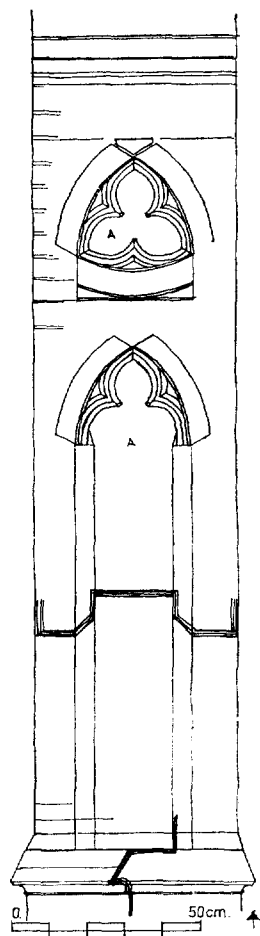

Fig. 5. Versiering steunberen hallekerk. Schaal 1 : 20.

13de eeuw) kreeg in de tweede helft van de 13de eeuw zijkoren, waardoor het schema van een hallekerk tot stand kwam. Nog later werden die drie koren naar het oosten uitgelegd¹⁸.

Het drieschepige koor van de St. Baafskerk te Aardenburg kwam in de tweede helft van de 14de eeuw tot stand door verbouwing van een 13de-eeuwse kruisbasiliek. Het onderscheidt zich van de andere Vlaamse en Nederlandse kust-hallekerken, doordat de scheibogen niet op ronde kolommen rusten, maar op geprofileerde recht-hoekige gemetselde pijlers¹⁹. Deze toestand is min of meer ook in het schip te Oudewater aanwezig.

Hallekerken met een gelijktijdig dwarsschip zijn er zeer weinig gebouwd. Wel ontstond soms een hallekerk uit een kruiskerk, waarbij dan het dwarsschip gehandhaafd bleef, zoals in de Grote Kerk in Edam en de St. Jacobskerk te Vlissingen. De in 1831 verbrande kerk van Westkapelle op Walcheren, gebouwd ter vervanging van een in 1432 voor het opdringende zeewater verlaten kerk, bezat een dwarsschip, dat buiten de lange gevels van de hallekerk uitstak. Het dwarsschip van de Sint Nicolaaskerk te Veurne (West-Vlaanderen), gelijk met de gehele hallekerk opgetrokken in de laatste jaren van de 15de eeuw, steekt niet buiten de langswanden uit. Tenslotte moet de kerk van Monster in het Westland genoemd worden, een hallekerk, waarvan het dwarsschip vermoedelijk in 1862 is afgebroken²⁰. Dit transept kan omstreeks 1400 tot stand zijn gekomen.

Een hallekerk met een gelijktijdig gebouwd dwarsschip, zoals te Oudewater in het begin van de 15de eeuw tot stand kwam, kan in de Nederlanden in die tijd een novum genoemd worden, dat in deze vorm niet werd nagevolgd.

De kappen van het halle-schip

Het is opvallend, dat de kappen van de noord- en middenbeuk van het schip zeer primitief zijn gemaakt. Een nokrib ontbreekt in het gewelf, de spanten zijn met de sporen meegenummerd en de sporen hebben een rechthoekige doorsnede, 9 x 15 cm. De ontmoetingen van de spantbenen met de krommers van de gewelfribben zijn op een wijze gemaakt, die afwijkt van de algemeen gebruikelijke²¹, maar overeenkomt met die waarop de spanten van het oudste deel van het koor te Vreeland in het tweede kwart van de 14de eeuw zijn geconstrueerd. Normaal zijn de krommers van onder en boven op enige afstand van elkaar in het spantbeen ingelaten, terwijl in het spantbeen zelf de ronding van de gewelfrib doorloopt. Hier sluiten bovenste en onderste deel van de gewelfrib rechtstreeks op elkaar aan. Ook de gewelfribvorm met weinig geprofileerde recht-hoekige doorsnede komt overeen met die te Vreeland. In alle andere delen van de kap zijn het de normale peerkraalprofielen.

De kap van de noordelijke beuk van het schip moet echter tegen het dwarsschip zijn gebouwd, zoals blijkt uit de reeks telmerken. Ondanks de

¹⁸ L. Devliegheer in *Bull. Kon. Comm.* 1954, 217-228. — Janse en Devliegheer, *o.c.*, 321 en 329.

¹⁹ L. Devliegheer, „De Sint Bavokerk te Aarden-

burg”, *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 9 (1956), 207.

²⁰ Archief Herv. gemeente Monster, inv. nr. 93.

²¹ Zie noot 9.

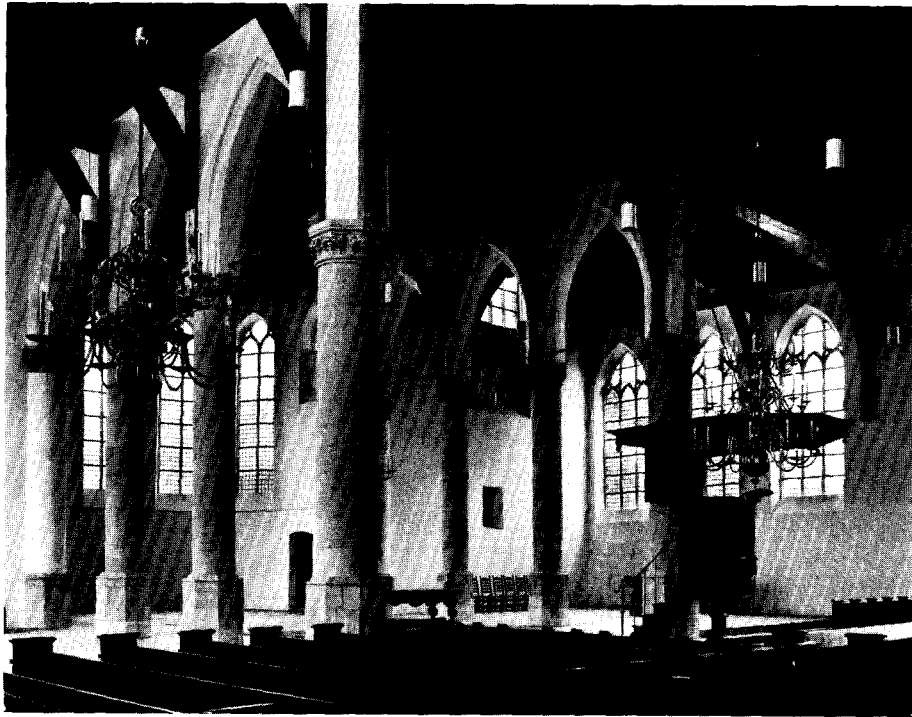
DE KERK VAN OUDEWATER

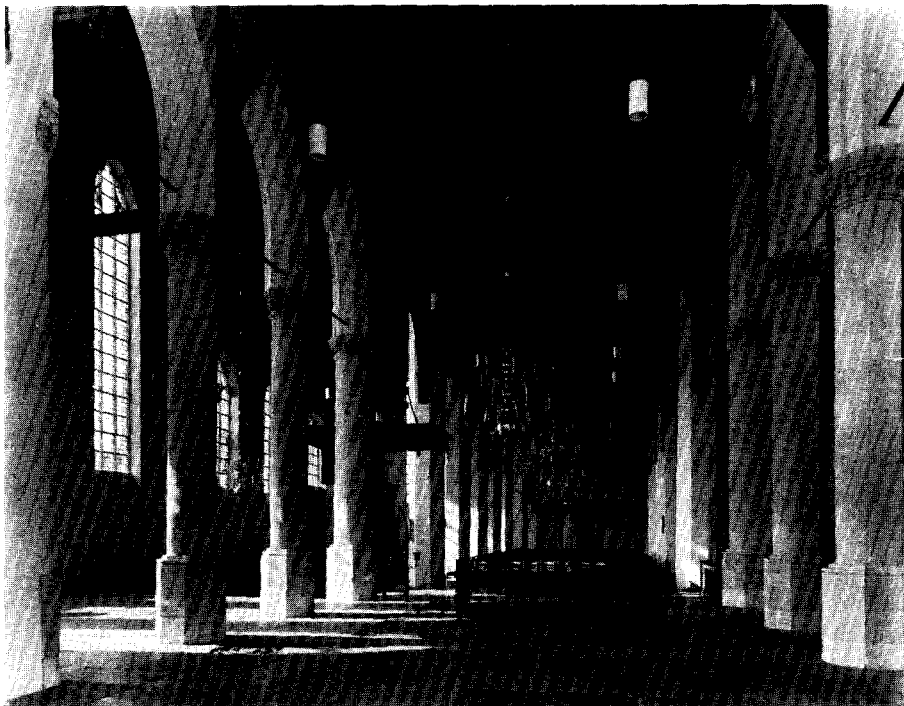
Afb. 4. De kerk uit het zuidoosten voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg, 1956)

Afb. 5. De kerk uit het zuidoosten na de restauratie. (Foto Monumentenzorg, 1969)

Afb. 6. Koor naar het zuidoosten na de restauratie

Afb. 7. De kerk inwendig naar het westen na de restauratie
(Foto's Monumentenzorg, 1969)

buitengewoon ouderwetse wijze van construeren moet de conclusie zijn, dat deze beide kappen gelijk met de noord- en middenbeuk zijn gebouwd in aansluiting op het totstandkomen van het hallekoor met dwarsschip.

De kap van de zuidbeuk is veel beter gebouwd, normaal geconstrueerd en gemerkt overeenkomstig de gebruiken van de eerste helft van de 15de eeuw. Aan de zuidzijde toont een door gewelfribben gemarkeerde insnede in het gewelf, dat hier een dwarskapje naar een topgeveltje moet zijn geweest boven de ingang (afb. 13).

Portalen

Aan de noordzijde van het schip bevindt zich een rijkversierde ingangspartij, die in de 19de eeuw deerlijk gehavend was, maar bij de restauratie in de oude glorie is hersteld. De beide flankerende steunberen waren niet, zoals de andere, voorzien van een eenvoudige gemetselde afschuining maar hoger opgetrokken en afgedekt door een gemetselde ezelsrug. De ingang en het bovenliggende venster waren omlijst door geprofileerde baksteenlijsten. Vermeldenswaard is, dat deze bakstenen en die van de vensters en daklijsten van de gehele hallekerk in profiel zijn gebakken. De fijne klei van de Hollandse IJssel leende zich kennelijk daartoe. Boven de noorddeur was een gehavende latei van Baumbergersteen, voorzien van beeldhouwwerk, waarbij onder meer een Graflegging. De gehele ingangspartij was rood gekleurd met opgeschilderde witte voegen, ongeveer drie lagen baksteen uit elkaar.

Wij vermeldden reeds, dat boven de zuidingang een steekkapje in het houten gewelf van de zijbeuk was. Dat correspondeerde met een topgeveltje. De in hoofdzaak gemetselde ingang is later gewijzigd. Een nieuwe zwaar geprofileerde omlijsting van Baumbergersteen omvatte een deur met een raam erboven. De natuursteen was nog geheel schoon en maakte de indruk niet aan de buitenlucht blootgesteld te zijn geweest. Er zaten bovendien witkalklagen op. Er heeft een portaal voor gestaan, waarvan de lichte fundamenten zijn aangetroffen.

Doopkapel

Aan de westzijde was tegen de noordelijke zijbeuk de doopkapel gebouwd. Deze plaats werd gekozen, omdat ervoor op de gebruikelijke plaats aan de westzijde van de zuidbeuk geen ruimte was. Het raam in de westgevel werd bij de bouw van de doopkapel gedicht. Er was een stenen ge-

welf, waarvan de sluitsteen bij de afbraak in 1858 bewaard bleef. Toen werd in de bodem het doopvont gevonden, dat nu een plaats heeft gekregen in de zuidbeuk achter de preekstoel. De opgegraven fundering vertoont een halfellipsvormige plattegrond, maar zal een vijfzijdige opstand hebben gedragen.

Bijgebouwen aan de noordzijde

In de hoek tussen het rechtgesloten koor en het bijbehorende dwarsschip werd een nevenruimte toegevoegd, vermoedelijk een sacristie. Het steenformaat is 27/27.5 x 13/13.5 x 6/6.5 cm.

Tegen het latere dwarsschip werd een overwelfd vertrek gebouwd. Dit zal, gelet op de kielbogen van de vensters, eerst in de 16de eeuw zijn gebeurd. De vensters hadden namaak-neggeblokjes van pleisterwerk, waarin fijngeslagen tufsteen. Ook de afzaten waren zo behandeld. Boven de beide vensters aan de noordzijde was een topgeveltje. Deze ruimte kan niet gezien worden als de opvolger van de sacristie. Toen het oude koor en dwarsschip werden vervangen door het hallekoor moet men dus elders in de omgeving van het koor een sacristie hebben gebouwd.

Aanbouwen aan de zuidzijde van het koor

Toen de oostgevel van de zuidbeuk van het hallekoor werd gebouwd doorsneed men daarmee een ouder gebouw, opgetrokken in baksteen van het formaat 27/28.5 x 13/14 x 6/7 cm; 10 lagen = 78 cm (fig. 6). Uit dit baksteenformaat kan men afleiden dat het hier een gebouw betreft uit de eerste helft van de 14de eeuw. De zuidmuur ervan is aan de oostzijde in de sluitmuur van de zuidbeuk opgenomen, maar aan de kerkzijde is de muur van de hallekerk doorgetrokken. De fundering loopt echter wel in westelijke richting door. Het is aantrekkelijk, dit gebouw te vereenzelvigen met de „kamer van Coman Dirck”, die in 1410 werd afgebroken. Het is gebleken, dat er tussen de toegevoegde koorsluiting en het bedoelde gebouw een kleine ruimte geweest moet zijn. Het raam in de aangrenzende muur van de koorsluiting loopt door tot op de waterlijst en de muur is onder het dak van de tegenwoordige bijruimte vuil, waarmee wordt aangetoond, dat hij enige tijd aan de buitenlucht blootgesteld is geweest.

Het gebouw werd door het hallekoor sterk verkleind, maar het buiten de kerk uitstekende deel bleef gehandhaafd. De noordmuur werd weggebroken en de ruimte doorgetrokken tot de koorsluiting. Het raam daarvan werd bijna ge-

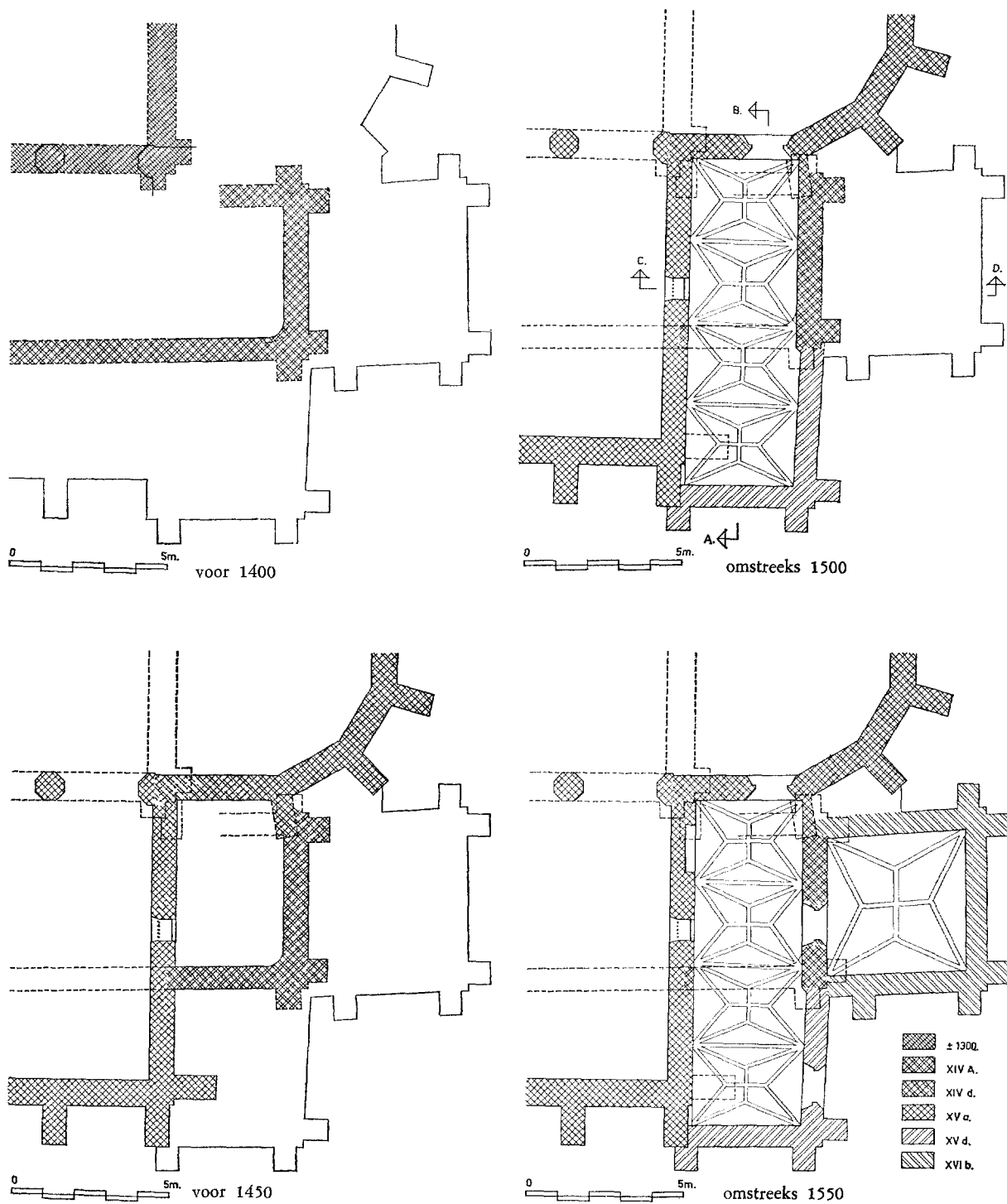

Fig. 6. Plattegrond van de nevenruimten aan de zuidkant van het koor, voor 1400, voor 1450, omstreeks 1500 en omstreeks 1550. Schaal 1 : 200.

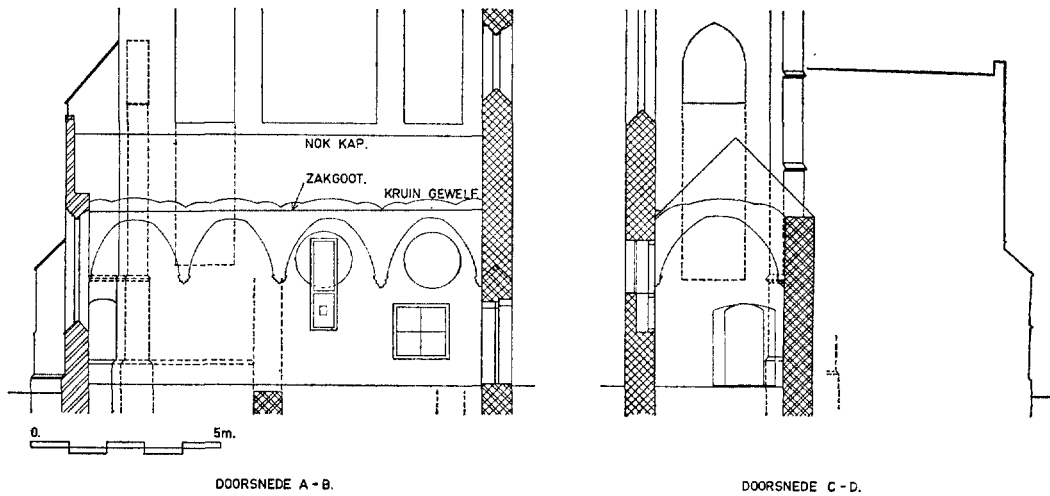

Fig. 7. Doorsnede van de nevenruimten aan de zuidkant van het koor omstreeks 1500. Schaal 1 : 200.

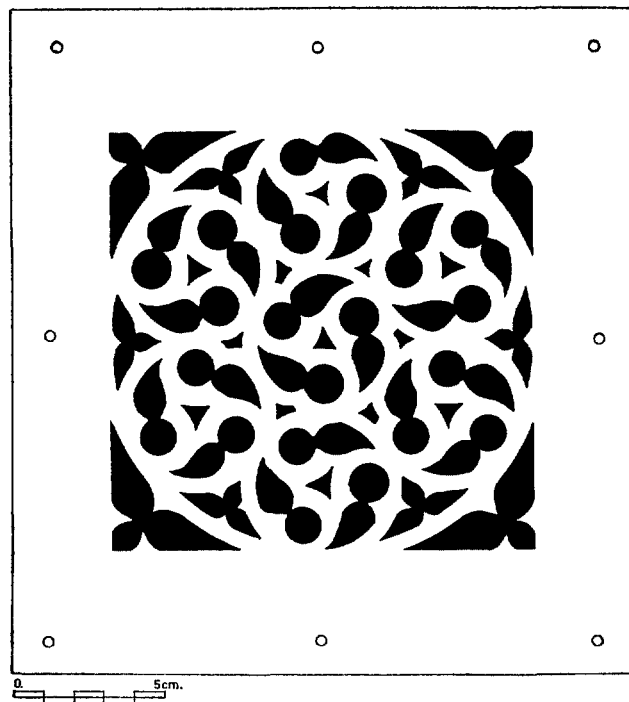

Fig. 8. IJzeren plaatje op deur in sacristie onder de opening naar het zuiderkoor. Schaal 1 : 2.5.

heel dichtgemetseld met afbraaksteen van het formaat $14 \times 6/6.5$ cm, afkomstig van de afgebroken muur van de nevenruimte. In de oostgevel van de zuidbeuk is met het bestaan ervan rekening gehouden, zoals blijkt uit de hoogte van venster en blindnissen. Er was een zakgoot tussen deze gevel en het dak van het bijgebouw en de ruimte is met een houten tonggewelf overdekt geweest. Dit mag worden geconcludeerd uit een moet op de koormuur en onderdelen in de later gewijzigde kap. In de zuidoostelijke hoek van het vertrek zijn resten gevonden van een kleine overhoeks geplaatste stookplaats, uitgespaard in de muur.

Waarschijnlijk is dit bijgebouw de opvolger van de sacristie aan de noordzijde van het vroegere koor.

Vermoedelijk in het midden van de 15de eeuw werd de sacristie voorzien van een stenen stergewelf van twee gewelfvelden, uitgevoerd in gele steen van $18/20 \times 8.5 \times 4/5$ cm. Dit bracht vrij ingrijpende wijzigingen met zich mee. De schuine hoeksteunbeer van de koorsluiting werd haaks uitgehakt. De gewelfribben zijn gemaakt van mergel, mogelijk Sichemer steen uit het huidige Belgisch-Limburg ²². De ribben werden voorzien van een eenvoudige beschildering in de kleuren rood, blauwgroen en zwart. Op de vier spitsbogige velden onder het gewelf werden op de west- en oostmuur in een cirkel de symbolen van de vier evangelisten geschilderd, voorzien van een banderolle met hun naam. Nog goed behouden was het symbool van Marcus op het noordwestelijke veld (afb. 10). Er tegenover was de engel van Mattheus aangebracht, maar deze is minder goed te herkennen. Vrijwel verdwenen was de stier van Lucas daarnaast. De links van Marcus aangebrachte voorstelling van de adelaar van Johannes was geschilderd over een kastdeur. Daaronder bevindt zich een tweede kastdeurtje met er omheen een randbeschildering, die aansluit bij de cirkel, die de adelaar omgeeft. Het onderste kastdeurtje is voorzien van een fraai ajour bewerkt ijzeren plaatje (fig. 8). De kast erboven bleek oorspronkelijk in verbinding te hebben gestaan met de kerkruimte. Beide ruimten waren gescheiden door een zwaar ijzeren traliwerk. Rond deze opening werden bij de restauratie in de wand van het zuidkoor in het metselwerk gehakte nissen gevonden. Deze waren waarschijnlijk gemaakt voor een altaar, dat onder de opening heeft gestaan. Ter weerszijden

waren de afdrukken van opengeslagen deurtjes herkenbaar en erboven resten van de altaaropbouw. Wellicht heeft de kast achter de tralies, die het middelpunt van de altaaropbouw vormde, dienst gedaan als sacramentshuisje of voor de plaatsing van een relikwie.

Een vergelijkbare situatie is aangetroffen in de Mariakapel van de Oude Kerk in Amsterdam. In deze in 1553 gebouwde kapel aan de noordzijde van het koor bevindt zich in de oostwand een nis met bovenin een opening naar de in 1571 gebouwde Collegekamer van het O.L. Vrouwegilde, mogelijk voor plaatsing van een Mariabeeld, uit beide ruimten zichtbaar.

Onder het symbool van de evangelist Marcus was een muurkast gemaakt.

Later in de 15de eeuw werd de sacristie uitgebreid met nog eens twee gewelfvakken. Daartoe werd de oostelijke steunbeer op de zuidoosthoek van het zuidkoor afgebroken. De uitbreiding kwam tot stand in baksteen van $18 \times 8.5 \times 4/5$ cm; 10 lagen = 52 cm. Het gewelf is van dezelfde steen. De gewelfribben zijn in dit gedeelte van zandsteen, niet voorzien van een beschildering. Aan de steunberen en de hoeken daartussen is Brabantse witte steen verwerkt. Aan de zuidzijde werd de vergrote ruimte afgesloten door een topgeveltje, waarin een spitsboogvenster. Het dak werd daarheen doorgetrokken. In de oostwand, dicht bij de oude dwarswand is een rond venster.

Tegen het midden van de 16de eeuw werd aan de oostzijde van het oude deel van de sacristie nog een ruimte toegevoegd (fig. 6). De baksteen meet $18.5/19.5 \times 9 \times 4/4.5$ cm; 10 lagen $54/57$ cm. Het buitenmetselwerk is voorzien van speklagen. Er werden tijdens het bouwen van de muren sparingen gemaakt voor een stenen gewelf. Bij de uitvoering van de overwelving heeft men die echter niet benut maar het stergewelf in iets hoger oplopende spitsbogen op de muren aan laten sluiten. Het rust op consoles met renaissancevormen, weergevende een draak, een rund, een engel en een man met een hoorn. Bij het bouwen van de nieuwe ruimte werd het dak van de oude sacristie gewijzigd en kwam er een lesse-naardak tot stand. Daartoe werden het venster en de beide blindnissen in de oostgevel van de zuidbeuk van de kerk dichtgemetseld tot boven de nieuwe daklijn. Het topgeveltje aan de zuidzijde van de sacristie bleef bestaan, waardoor als het ware een klein stukje oud dakvlak overbleef. Het nieuwe vertrek kreeg aan de oostzijde een hoge topgevel, waarin een blindvenster met tratering. De toten van dit blinde maaswerk

²² H. Janse, *Bouwers en bouwen*, 54.

Afb. 8. Schildering op de westwand van de sacristie voor de restauratie. Symbool van de evangelist Marcus.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 9. Interieur van de sacristie naar het noorden na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg, 1969)

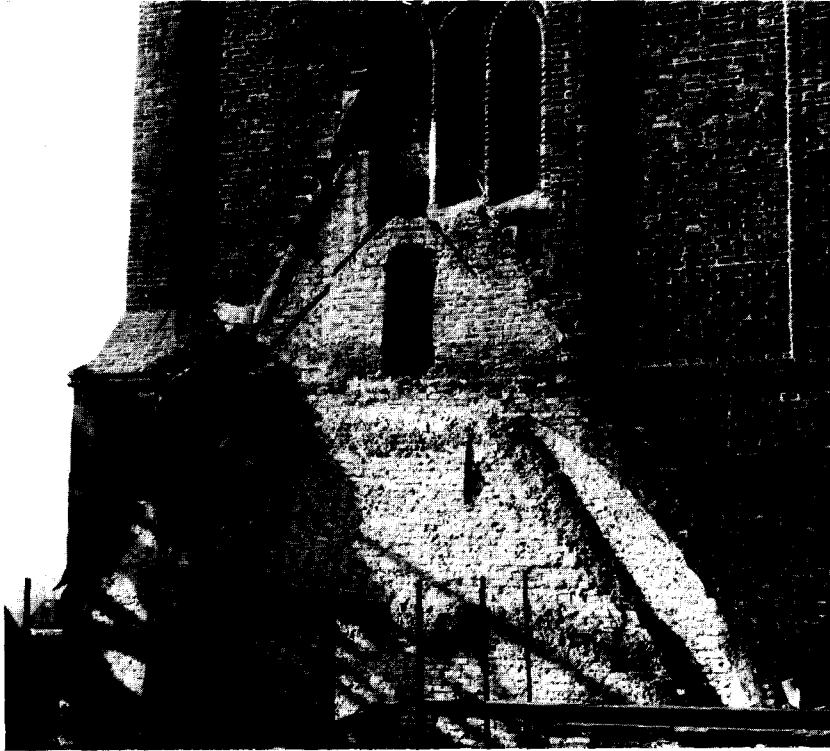

Afb. 10. Baksteen, waarin tweemaal het model van een Franse lelie is gekrast, afkomstig uit de topgevel naast de sacristie.
(Foto H. Janse)

Afb. 11. Uit baksteen gehakte Franse lelie, als fragment gevonden in de topgevel naast de sacristie
(Foto H. Janse)

DE KERK VAN OUDEWATER

Afb. 12. Oostzijde van de toren tijdens de restauratie, met moet van een lagere kap.

Afb. 13. Zuiderzijschip. Insteekkapje zuiderportaal.

(Foto's H. Janse)

eindigden in Franse lelies, uit baksteen gehakt. Bij de restauratie zijn in de topgevel ook enige voorstudies voor deze versiering gevonden (afb. 10 en 11). Onverklaarbaar zijn de twee kleine „tunnels”, die de ruimte op maaiveldhoogte doorsneden en zich aan de gevels toonden door een gat met boogje in het plint. De tunnels liepen niet evenwijdig aan elkaar. Op die kanalen lagen in dambordverband plavuisjes van 11.5 cm vierkant in de kleuren groen en geel. Daarop lagen diagonaal plavuisen van 19 x 19 cm met een dubbele groene band langs de muur.

In de eerste sacristie aan de zuidzijde zijn plavuisen van 18.5 x 18.5 cm aangetroffen.

Altaren

Van Kinschot verhaalt, dat er voor 1329 reeds vier altaren in de kerk waren en dat er in dat jaar een vijfde werd gesticht²³. Hij vermeldt tevens, dat het hoofdkoor aan het Heilig Sacrament was gewijd en het andere koor aan de Heilige Maagd. Wij vermeldden reeds dat dit laatste het noorderkoor betreft.

Uit verschillende stukken in het kerkarchief valt op te maken, dat er in het midden van de 16de eeuw tenminste elf altaren in de kerk waren. Dit waren: het Sacramentsaltaar, dat als hoofdaltaar met verschillende vicarieën was begiftigd, het St. Sebastiaansaltaar „staende aan de zijtzijde”, het Heilige Geestaltaar, het Gasthuysaltaar, het Sinte Catherijnealtaar, het Heilige Kruisaltaar, het Sinte Annenaltaar, het Sint Simon en Judenaltaar, het Seeven Weēnaltaar en het altaar van het gilde van Sint Jacob. Ongetwijfeld moet hieraan het O.L. Vrouwe-altaar toegevoegd worden, dat reeds in 1384 genoemd zou zijn²⁴.

De lotgevallen van de kerk na de reformatie

In 1575 werd de stad door de Spanjaarden ingenomen en in brand gestoken. Als door een wonder bleef de kerk gespaard.

Het orgel tegen de toren, voorzien van luiken die aan de binnenzijde beschilderd waren met „Bisschoppen en andere Roomsche geestlijken in knielende en biddende gestalte”²⁵, was in 1645 zo onbruikbaar geworden, dat men ernaast een kleiner orgel bouwde.

In dezelfde tijd werd in de sacristie onder de gewelven een balklaag aangebracht, waardoor het gebouw als woning in gebruik kon worden genomen.

In 1732 werden de „drie kruisen wulfsels” van het dwarsschip vertimmerd²⁶, hetgeen wil zeggen, dat de drie kappen van koor en schip doorgetrokken werden en de topgevels werden afgebroken.

De orgelkas en wapenborden, die na de resolutie in 1795 zijn afgebroken, zijn voor zover die niet door de eigenaars waren afgehaald in 1800 publiek verkocht. In 1821 werd een nieuw orgel gebouwd²⁷.

In 1856-'58 werd de kerk grondig onder handen genomen. Alle banken en de preekstoel werden vervangen. De muren werden bepleisterd met portlandcement, binnen tot de onderkant van de vensters en buiten alles. „Nissingen enz. in de contreforts of wanden, zullen vooraf vlak worden ingemetseld” vermeldt het bestek, opge maakt door de architect A. Koorevaar te Gouda. De achtkante kolommen in het schip werden rondgemaakt en kregen gipsen kapitelen. De doopkapel werd gesloopt.

In een particuliere collectie bevond zich in 1910 een afbeelding van een gewelfschildering, die in 1857 was verdwenen, voorstellende een schild gekwartileerd met timmermans- en smids-gereedschap en bogen, en hieronder het opschrift „IHS. Maria en Joseph” en „Anº d^m XV-111”²⁸.

In 1927 was de kerk weer in herstel, toen onder leiding van architect De Hoog van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg²⁹. De opzichter Walthuis vond op de gewelven enige beschilderingen. In het gewelf van het middenschip aan de zuidzijde bij de toren ontdekte hij een mannefiguur onder een boom met daarbij twee nagels (waarschijnlijk een voorstelling van de profeet Elia, die door de raven voedsel wordt gebracht). Andere schilderijen waren een vaas met bloemen en een figuur van een koe. Jacob Por achtte de schildering een aardigheid van de schilder bij de laatste schilderbeurt. Met saus waren bij het „eikenhouten” op twee plaatsen kleine tafereeltjes geschilderd. Hij adviseerde ze uit het gewelf te nemen.

²³ Van Kinschot, *o.c.*, 30.

²⁴ W. C. van Zyll, *Oudewater en omtrek*, Oudewater 1861, 161.

²⁵ Van Kinschot, *o.c.*, 31.

²⁶ Van Kinschot, *o.c.*, 30.

²⁷ Losse aantekeningen in boek kerkarchief.

²⁸ J. C. van Overvoorde, „Korte beschrijving van Oudewater”, *Bull. N.O.B.* 2de s. 3 (1910), 124.

²⁹ Gegevens in dossier Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

In dezelfde periode werden de rondgemaakte kolommen van natuurstenen basementen en kapitelen voorzien.

De restauratie van 1960-'67

Bij de laatste restauratie werd in feite een monument herwonnen. Het grauwe gepleisterde gebouw her kreeg alle versieringen, die onder de cementlagen gevonden werden. De topgevels en de dwarskap van het transept zijn weer aangebracht. Alleen het geveltopje boven de zuidelijke ingang bleef om onbegrijpelijke redenen achter-

wege. De sacristie werd weer geheel in de oude gedaante hersteld. Inwendig herkrege de pilaren van het schip weer hun oorspronkelijke achtkante vorm en verdwenen de sombere gewelfkleuren van 1927. De kap, in dat jaar krachtadig aangepakt, werd geheel in oude vorm teruggebracht. Daarbij werden de middeleeuwse onderdelen met bijzonder veel respect hersteld. Hetzelfde geldt voor de merkwaardige torenkap.

Allen, die aan deze restauratie gewerkt hebben mogen trots zijn op het resultaat van hun inspanningen.

SUMMARY

THE CHURCH AT OUDEWATER

The church at Oudewater originated in the twelfth century as a tufa church having a narrower choir with a semicircular apse. A brick choir with a straight end-wall and a transept were built around 1300, and soon afterward a tower. The tower was given a remarkable saddle-roof whose construction dates from the beginning of the fourteenth century. To the choir was added a polygonal termination.

Around 1400 a start was made on the remodelling of the church to make it a three-

aisled hall church with a transept, a form of church almost nowhere realized according to a single plan. The church still possesses most of the waggon-vaulted original roofs, that of the transept having been removed with its gables in 1732. At the restoration of the church the transept was reconstructed in its original form.

A rare detail is found in the laticed opening between the sacristy and the choir, which could be closed on both sides by shutters and in front of which an altar once stood.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Mr. P. J. W. Beltjes, Drs. C. Boschma, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas,

Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf,

Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke,

Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 20.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van De Museumdag *f* 12.50, voor verenigingen *f* 25.—, en voor student-leden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN